

3.2. Школи національних меншин – одна з форм диференціації навчального процесу в УРСР (С. М. Шевченко)

3.2.1. Діяльність національних шкіл в умовах УРСР як відображення зовнішньої диференціації (кінець 30-х – 40-ві рр. XX ст.)

Питання розвитку національної школи та шкіл для нацменшин були пов'язані зі встановленням радянської влади. Протягом досліджуваного періоду ЦК ВКП(б) та РНК СРСР прийняли низку постанов, які кардинально змінили структуру, систему управління й зміст шкільної освіти в УСРР⁸⁷⁴. Підстави для цього дали одні з перших документів радянського уряду України – постанови «Про загальне обов'язкове початкове навчання», «Про загальне обов'язкове навчання» (1930 р.), які окреслювали завдання у сфері шкільної освіти: запровадження загального обов'язкового початкового навчання для дітей 8–11 років та ін.; загального обов'язкового навчання в школах семирічках тощо⁸⁷⁵. Фактично загальнорадянська система шкільної освіти скасувала постанову ВУЦВК та РНК УСРР «Про Центральну Комісію у справах національних меншостей при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті та місцеві органи у справах національних меншостей» від 29 лютого 1928 р., яка була спрямована на виконання найголовніших завдань комісій і бюро у справах національних меншостей; координування діяльності адміністративних і господарських органів, культурно-освітніх, медичних та інших установ із питань забезпечення інтересів національних груп^{*876}; спричинила зміни в структурі Народного комісаріату освіти (далі Наркомосу) УСРР і ліквідацію національних округів. Щодо зміни в структурі Наркомосу УСРР то замість управлінь з'явилися сектори, які керували школами національних меншин, складали та затверджували для них типові навчальні плани й програми, розробляли основні вимоги щодо комплектування навчальних закладів учнями, організовували забезпечення шкільної мережі програмами, підручниками й відповідними педагогічними кадрами, контролювали здійснення поміж представників інших національностей початкового й загального обов'язкового навчання⁸⁷⁷.

⁸⁷⁴ Постановления партии и правительства о школе : сб. постановлений ЦК ВКП (б) и Совнаркомов СССР и РСФСР за 1931 – 1939 гг. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во Наркомпроса РСФСР, 1939. – С. 152; Постанови партії та уряду про школу. – К.-Харків : Рад. шк., 1947. – 152 с.; Про видання і продаж підручників для початкової, неповної середньої і середньої школи : Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) // Ком. освіта. – 1935. – № 7/8. – С. 6 – 8.

⁸⁷⁵ Про загальне обов'язкове початкове навчання. Постанова ЦК ВКП(б) від 25 липня 1930 р. // За загальне навчання : зб. директив та інструкцій. – Х. : Держ. Вид-во України, 1930. – Вип. 1. – С. 10 – 13.

* У середині 30-х рр. місцеві органи Центральної Комісії у справах національних меншин було реорганізовано. У 1934 р. комісії у справах національних меншин при обласних виконкомах рад були ліквідовані, а замість них утворені відділи для провадження роботи серед національних меншин. Центральні органи Комісії у справах національних меншин активно діяли до середини 30-х рр..

⁸⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 1, арк. 146.

⁸⁷⁷ Об организации Наркомпроса УССР (Из протокола заседаний СКК УССР) // ЦДАВО України, ф. 1 (ВУЦИК. 13 декабря 1929 г., 19 сентября 1930 г.), оп., спр. 91, арк. 37.

Вже на початку 30-х рр. освітня політика уряду УСРР була спрямована на створення єдиних вимог щодо побудови навчально-виховного процесу шкіл на всій території СРСР. Як зауважував М. Скрипник, «...треба взяти таке настановлення, щоб усе, що є найжиттєздатнішого в теперішніх системах народної освіти – російській, українській, взяти з тим, щоб завести в єдину нову систему народної освіти для всіх республік СРСР, зваживши на ті чи інші місцеві, національні чи часткові відмінності відповідно до того, як там місцеві національні особливості будуть виявлені»⁸⁷⁸. Зокрема, наголосив на питанні національної освіти: «...питання про систему народної освіти не стоїть перед нами як питання національне, але єдина система народної освіти припускає потребу передбачити різнобарвні та розмаїті потреби численних народів нашого Союзу»⁸⁷⁹. У звітній доповіді «Загальне навчання та політехнізація шкіл» на XII Всеукраїнському з'їзді Рад (початок 1931 р.), упроваджуючи ідеї політехнізму, М. Скрипник охарактеризував такі напрями: ліквідація неписьменності, запровадження загального початкового навчання; забезпечення нацменшин загальним навчанням, шкіл – педагогічними кадрами, політехнізація шкільної освіти; забезпечення шкіл новими підручниками, фінансове забезпечення шкільної освіти. Крім того, щодо загальної освіти нацменшин М. Скрипник зауважив, що «нічого не варта така школа, де навчання ведеться чужою для дитини мовою, де насильство в основі педагогічного впливу на дитину, де примусово проходять навчання чужою, невідомою для дитини мовою» та навів такі відомості щодо забезпечення національних меншин: 94,9% – російська, 99,3% – єврейська, 97,4% – німецька, 96,9% – польська, 96,3% – болгарська, 100% – грецька й болгарська⁸⁸⁰.

Одним із головних завдань освітньої політики щодо національних меншин стало впровадження рідної мови у навчально-виховний процес, розвиток мережі національних шкіл, дитячих садків, будинків-інтернатів, збільшення контингенту учнів. Упровадження національної політики мало дати новий поштовх радянзації цих шкіл, але початок 30-х рр. характеризувався примусовою русифікацією, що змушувало представників національних меншин віддавати своїх дітей переважно до російських шкіл. Рідною мовою навчали російські, єврейські, німецькі початкові школи, частково – грецькі, татарські та школи деяких нечисленних національних меншин (вірмен, асирійців). Переважали російські єврейські, німецькі та змішані – двомовні та тримовні: українсько-російські, українсько-німецькі, українсько-татарські, українсько-російсько-татарські, російсько-єврейські, російсько-грецькі, російсько-татарські, українсько-російсько-болгарські та російсько-німецькі школи. На 1 січня 1930 р. в УСРР налічувалося 3564 школи з іншими (окрім української) мовами навчання, серед них: з російською – 1539, єврейською – 786, німецькою –

⁸⁷⁸ Скрипник М. За єдину систему народної освіти / М. Скрипник. – Х., 1930. – 101 с. – С. 40.

⁸⁷⁹ Там само, с. 79 – 81.

⁸⁸⁰ Скрипник М. О. Загальне навчання та політехнізація шкіл / М. О. Скрипник // Ком. освіта. – 1931. – № 2/3. – С. 7 – 24. – С. 15.

628, польською – 381, болгарською – 100, молдавською – 16, татарською – 8, асирійською – 2 тощо⁸⁸¹. Це були різні типи шкіл національних меншин.

Аналіз мережі перелічених шкіл засвідчує, що найінтенсивніше розвивалися російські школи. Це можна пояснити тим, що російська мова була мовою спілкування більшої частини населення України. До того ж запровадження її в школах національних меншин активно підтримувалося керівництвом Наркомосу УСРР. Підтвердженням того є постанова колегії Наркомосу УСРР ще від 23 жовтня 1928 р., якою відхилялася пропозиція Всеукраїнської наради з народної освіти про вилучення з навчальних планів цих шкіл російської мови, натомість запроваджувалося обов'язкове її викладання⁸⁸². Російська мова вивчалася в усіх школах, але не в усіх російських школах вивчалася українська мова⁸⁸³.

Про це йшлося в низці прийнятих постанов та інших документах державних органів влади. Саме на підґрунті цих постанов («Про загальне обов'язкове навчання» (1930), «Про початкову і середню школу» (1931), «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі», (1932) постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про с. Старошведське»^{*884} (1933), постанова РНК КП(б)У «Про внутріукраїнське переселення до єврейських національних районів»^{*} (1934), постанова Оргбюро ЦК КП(б)У «Про кадри шкіл нацменшостей» (1934)) та інших документів (Наркомосів РСФРР і УСРР «Уніфікація програм і підручників з низки дисциплін у школах РСФРР і УСРР» (1933), резолюція об'єднаного пленуму ЦК ЦКК КП(б)У «Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні» (1933) та ін.)⁸⁸⁵ визначався навчально-виховний процес у школах національних меншин республіки протягом 30-х рр.. Цими документами задекларовано встановлення єдиної структури шкільної освіти (початкова (1 – 4 класи), неповна середня (1 – 7 класи) і середня (1 – 10 класи) школи), жорсткої

⁸⁸¹ Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965) / М. С. Гриценко. – К. : Рад. шк., 1966. – С. 57.

⁸⁸² Постанови Колегії НКО // Бюл. Наркомосвіти. – 1928. – Ч. 44(31) (24 жовт. – 3 лист.). – С. 11.

⁸⁸³ Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – С. 861.

⁸⁸⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО) України, ф. 1, оп. 16, спр. 9. – арк. 189.

^{*}Зазначеною постановою Політбюро ЦК ВК(б)У було запропоновано Одеському обкому КП(б)У «ліквідувати» голод у с. Старошведському. Однак у 1933 р. шведи разом із українцями, німецькими та єврейськими національними меншинами, які мешкали на території Старошведської сільради, зазнали жахливого голоду.

^{*} Цією постановою встановлювалися «контингенти» переселень до єврейських національних районів у межах України чисельністю 850 родин, з них – 450 до Дніпропетровської, а 400 – до Одеської областей.

^{*} На пленумі пролунали заяви про «фашистів» із середовища національних меншин. Були підведені підсумки та створені найближчі завдання провадження національної політики на Україні. У розділі «Робота серед національних меншостей» відзначалося: «...Послаблення більшовицької пильності партійних організацій у роботі серед трудящих національних меншостей, особливо серед польської та німецької людності, що призвело до засмічення колгоспів, шкіл, клубів та ін. польськими й німецькими фашистськими елементами...»⁸⁸⁵. Пленум ЦК КП(б)У висунув вимогу прийняття відповідних заходів щодо «очищення» цих організацій від «ворожих елементів».

⁸⁸⁵ Постанови партії та уряду про школу. – К.; Х. : Рад. шк., 1947. – С. 29; Партробітник України. – № 16. – 1933. – С. 35; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 345, арк. 106, 118.

регламентації навчального процесу та шкільного режиму; введення єдиних навчальних планів і програм, стандартизованих підручників; запровадження єдиної системи контролю й оцінювання успішності школярів; урахування краєзнавчого принципу та ліквідування практики складання «місцевих» навчальних планів. Фактичним є те, що з 1930 р. Наркомос УСРР поступово замінив комплексні програми спочатку комплексно-проектними, у 1931 р. – проектними, а з 1931 – 1932 рр. – стабільними навчальними програмами на предметній основі.

Навчальний план у цей період формувався за принципом відображення в навчальних предметах основ наук, сформульованим у постанові колегії Наркомату освіти СРСР «Про основні напрямки побудови програм початкової та середньої школи» від 10 жовтня 1931 р. У цій постанові підкреслювалась необхідність представлення в навчальному плані всіх груп наук, забезпечення систематичності та послідовності подавання навчального матеріалу всередині кожного навчального предмета, строгого дотримання принципу поступового ускладнення теоретичних знань і врахування вікових особливостей учнів. Передбачалось формування конкретного переліку знань, які учень мав засвоїти протягом навчального року, опрацьовуючи зміст того чи іншого навчального предмета. Всі навчальні предмети умовно поділялись на цикли – природничо-математичний і гуманітарний (відповідно до поділу наук за об'єктом вивчення). Перевагу мали надавати предметам гуманітарного, фізико-математичного й біологічного циклів.

Сам факт підготовки програм для шкіл мовами національних меншин і відповідно до них розроблених та розповсюджених НКО України навчальних планів для шкіл I концентру, був позитивним у аспекті навчання рідної мови та літератури. Що ж стосувалося інших предметів, то тут Наркомос УСРР вдавався до опрацювання програм для російських і українських шкіл, частково доповнюючи їх матеріалами про історію, культуру, географію, історію національних меншин, регіонів їх проживання в Україні.

Для запобігання непорозумінням НКО України своїм обіжником 25 серпня 1931 р. роз'яснював, що «школи національних меншин працюють за навчальним планом школи з українською мовою викладання з такими змінами:

- години, визначені в цьому плані для української мови, у школах нацменів відводяться для рідної мови;
- години, призначені в навчальному плані для російської мови, викладаються в школах нацменів для російської мови;
- для вивчення української мови і літератури в усіх національних школах відводиться по 3 години понад визначену кількість годин на вивчення мов»⁸⁸⁶.

Перелічені зміни стосувалися навчальних планів єврейських шкіл I концентру. Щодо II концентру, то підготовка планів, як і раніше, покладалася на окружні підвідділи народної освіти. Тим часом, порівнюючи навчальні плани для V – VII груп різних окружних інспектур народної освіти, не можна не помітити

⁸⁸⁶ Бюлетень Народного комісаріату освіти України. – 1931. – № 49. – С. 5.

тогочасної певної уніфікації, що давало можливість опрацювання єдиного навчального плану шкіл II концентру. Чільне місце в них займало вивчення суспільствознавства, фізики, астрономії, біології, математики, географії, рідної мови, української та російської мов, іноземної мови, співів, малювання та ін. Чимало спільних рис мали навчальні плани семирічних трудових шкіл II концентру з відповідними навчальними планами I концентру другого ступеня.

Більш конкретною стала постанова ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» (1931), яка визначила основні завдання школи: переробити всі навчальні програми відповідно до марксистського вчення, «забезпечивши в них точно окреслене коло систематизованих знань (рідна мова, математика, фізика, хімія, географія, історія); визнати єдиною формою навчання урок, обов'язковими іспити; щодо політехнізації школи – забезпечити тісний зв'язок навчання з продуктивною працею (ознайомлення з провідними галузями виробництва, збільшення мережі шкільних майстерень, прикріплення шкіл до підприємств, радгоспів тощо); щодо регламентації організаційних засад шкільної освіти – боротися з порушниками дисципліни; зміцнити керівництво школою партійними організаціями – «взяти під безпосередній нагляд постановку викладання політичних дисциплін у школах-семирічках» тощо; визнати вчителя провідною особою навчального процесу»⁸⁸⁷. Крім того, обговорювалися питання про викладання української мови в школах національних меншин⁸⁸⁸.

У досліджуваній період початковим навчанням було охоплено 95,2% дітей національних меншин, тобто в місцях їх компактного проживання вже на початку 30-х років було реалізовано загальну початкову освіту.

Зазначимо, що упродовж 1930/31 н. р. 98% дітей національних меншин віком 8 – 10 років мали можливість навчатися в школах, але вони не мали можливості здобути повноцінну освіту. По-перше, у системі освіти не було передбачено ступеневого переходу з початкової школи до середньої. У більшості сільських населених пунктів функціонували лише трирічні початкові школи, тоді як у районних центрах і містах у початкових школах було чотирирічне навчання. По-друге, у групах II концентру навчальний процес здійснювався переважно російською чи українською мовою, тому діти не могли скористатися здобутими знаннями рідної мови. Траплялися випадки, коли учнів, які не знали рідної мови, насильно залучали до навчання в національних школах, ігноруючи навіть думку батьків. Це свідчило про прагнення керівників народної освіти перевиконати плани, успішно відзвітуватися. Тому зміни, пов'язані з провадженням загальноосвітнього навчального процесу національними мовами, вже на самому початку викликали опір батьків та вчителів. Пояснювалося все це не лише відсутністю навчальних

⁸⁸⁷ Постанови партії та уряду про школу. – К.; Х. : Рад. шк., 1947. – С. 10 –19; Постанова ЦК ВКП(б) про початкову і середню школу // Ком. Освіта. – 1931. – № 7/8. – С. 1 – 7.

⁸⁸⁸ Про запровадження єдиного навчального плану в школах УРСР // 36. наказів та розпоряджень НКО УРСР. – 1940. – № 2/21. – С. 20; ЦДАВО України. Протокол засідання колегії НКО УРСР від 17 грудня 1930 р. та матеріали до нього (таблиці) про перебіг роботи по загальному навчанню по 1 грудня 1930 р. про викладання укр. мови в школах нацменшин, про видання підручників та про сектор літ. контролю (326) // Ф.166 (Наркомос УРСР. Секретаріат колегії), оп. 9, спр. 783, арк. 19.

посібників, а й неможливістю далі продовжувати освіту. Необхідно зазначити, що національною мовою навчання здійснювалося переважно в початкових та професійних школах; російською чи українською – в семирічках. Спостерігалася значна диференціація шкіл національних меншин: різнилися показники мови навчання у школах залежно від регіону й типу школи (сільські або міські), рівня школи (початкова (I концентр) або семирічка (II концентр))⁸⁸⁹. Крім того, національні школи значною мірою поступалися за якістю освіти. Велика кількість учителів не володіли або погано володіли рідною мовою, що позначалося й на процесі навчання. Найбільший відсоток національної неписьменності давали сільські вчителі. Постійна нестача підручників рідною мовою, посібників, наочного приладдя також ускладнювала навчальний процес. До того ж, школи лише документально вважалися державними, а насправді майже всі були платними.

Підготовка «Матеріалів до навчальних програм» (1932) була останнім досвідом розробки самостійних навчальних програм. У них обґрунтовувалися доцільність і своєчасність певного скорочення програмних матеріалів із таких навчальних предметів: природознавства, фізики, хімії, словникового мінімуму з іноземної мови, списків навчальної та методичної літератури. За винятком суто специфічних предметів єврейських, польських, німецьких, кримсько-татарських, чеських шкіл, у школах республіки впроваджувались і використовувалися програми, рекомендовані Народним комісаріатом освіти Росії. Програми були затверджені та видані у січні 1932 р.⁸⁹⁰. Рекомендувалось «переробити програми з праці з метою дійсного поєднання навчання з продуктивною працею і вивчення в теорії та на практиці головних галузей народного господарства»⁸⁹¹. Обговорювалися питання запобігання формальному засвоєнню учнями наукової теорії, чого, на думку педагогів початку 30-х рр., можна було досягти, дотримуючись принципу наступності, поступового розширення знань, опираючись у викладанні нового на вже відомі поняття. Характер і глибина наукових понять, пропонованих для засвоєння школярам, мали відповідати їхнім віковим особливостям і попередній підготовці. Водночас деякі педагоги вважали, що в разі, коли обґрунтоване поняття є непосильним для розуміння учнями певної вікової категорії чи рівня їхньої підготовки, необхідно реалізовувати «догматичний виклад» (Бронштейн С., Верховський В.)⁸⁹².

Таким чином, у першій половині та протягом 30-х рр. (до згорання системи освіти для національних меншин) національні школи в УСРР діяли відповідно до загальних навчальних планів і програм для українських шкіл.

Для потреб національних меншин створювалися мистецькі та культурно-освітні установи, метою яких було пропагування й звеличування радянського

⁸⁸⁹ Народна освіта України. Установи соціального виховання на 1 листопада 1929 р. – Харків : Держ. вид-во «Господарство України», 1930. – 43 с.

⁸⁹⁰ Бюлетень НКО УРСР. – 1932. - № 4 С.– 5.

⁸⁹¹ Скаткин М. Н. Вопросы теории построения программ в советской школе / М. Н. Скаткин // Известия АПН РСФСР. – Вып. 20. – М. – 1949. – С. 11 – 27.

⁸⁹² Постанова ЦК ВКП (б) «Про початкову і середню школу» // За комуністичну освіту. – 1931. – № 7 – 8. – С. 1 – 15.

способу життя. Влада зосереджувала у своїх руках всю повноту керування школами національних меншин, здійснювала необмежений контроль за культурним життям. Водночас адміністративною політикою уряду створювались умови для змішування населення і розпорошення національних меншин, збільшення присутності росіян у регіоні. Національна політика була лише засобом залучення національних меншин до радянського будівництва. Соціально-економічні заходи держави спричинили руйнацію традиційного життєвого устрою національних меншин, масову міграцію їх до міст, де швидко відбувалися процеси асиміляції.

Постійні перекомплектації національних районів призвели до зменшення в них частки національних меншин і створили умови для позбавлення їх національного статусу. Істотно вплинули на стан національних кадрів репресії. Протягом 30-х рр. «чистки» керівного складу були характерним явищем у німецьких, грецьких, болгарських, польських та інших національних районах, сілрадах. Тому важливого значення у планах розвитку освітньої мережі шкіл національних меншин набувала проблема підготовки педагогічних кадрів. Зазначимо, що в кінці 20-х рр. лише російські та німецькі школи були більш-менш забезпечені педагогами. За відомостями Другої всеукраїнської наради з роботи серед національних меншин, у 1930/31 н. р. бракувало 758 учителів для російських, 115 – німецьких, 180 – єврейських, 140 – польських, 40 – болгарських, 20 – білоруських, 10 – татарських, 5 – для вірменських шкіл⁸⁹³. Незважаючи на це, у 1932 р. Раднацмен констатував: «В царині національно-культурного будівництва серед нацменшостей УСРР їх рідною мовою маємо великі досягнення: поширено мережу загального навчання, мережу лікпунктів, готуються кадри, політехнізується школа, зокрема поширюється художнє обслуговування трудящих національних меншин тощо. Охоплення загальним обов'язковим навчанням дітей нацменшостей забезпечено на 98%»⁸⁹⁴.

Аналіз програм і планів на 1932/33 н. р. свідчить про введення нових навчальних планів і програм із суспільствознавства, літератури, мов, географії та історії. Вони передбачали вивчення такого матеріалу: «національних культур народів СРСР, їх літератури, мистецтва, історичного розвитку, а також і елементів краєзнавства СРСР (природні особливості, промисловість, сільське господарство і т. д.)»⁸⁹⁵.

Навчальні плани, створені відповідно до вимог постанови колегії Наркомату освіти СРСР «Про основні напрями побудови програм початкової та середньої школи» (1932), були видані в двох варіантах (із семиденним тижнем для сільських шкіл та на декаду для міських), що було пов'язано з запровадженням на виробництві безперервного десятиденного тижня. Так, у навчальному плані середньої школи було передбачено години на українську, російську та іноземні

⁸⁹³ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. – 2-е. изд. – 1930. – Москва; Харьков; Минск, 1930. – С. 57.

⁸⁹⁴ Бюлетень Народного комісаріату освіти. 1922 – 1934. – 1932. – № 16. – С. 6 – 7

⁸⁹⁵ Постанови партії та уряду про школу. – К.–Х. : Держ. учбово-педагог. вид-во «Рад. школа», 1947. – С. 29.

мови, біологію, математику, фізику, креслення, політехнічну працю та основи агрономії, малювання та ліплення, фізкультуру, хімію, суспільствознавство, історію, фізкультуру, військову підготовку, предмети естетичного циклу. Найбільша кількість годин відводилась предметам із загальноосвітнім значенням: українська мова, математика, природознавство, суспільствознавство, історія (з 1933 р.). У деяких навчальних програмах за 1932 – 1933 рр. були вказівки на необов'язковий для засвоєння матеріал, рекомендації стосовно гурткової, суспільно-корисної роботи (природознавство, географія тощо).

У 1933 р. Наркомос УСРР затвердив єдині навчальні плани для початкових, семирічних і середніх шкіл⁸⁹⁶. Розглянемо навчальний план єврейської школи (табл. 1).

Таблиця 1

Навчальний план початкової єврейської школи (1933 р.)

№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень по групах*			
		I	II	III	IV
1	Рідна мова	14	14	8	8
2	Рідна література (ідиш)	2	2	4	6
3	Російська мова	-	-	3	3
4	Арифметика	7	7	7	7
5	Суспільствознавство	-	-	2	2
6	Географія	-	-	2	2
7	Природознавство	-	-	2	2
8	Співи	2	2	1	1
9	Малювання	2	2	1	1
10	Фізкультура	2	2	2	2
11	Праця	3	3	4	4
Усього		32	32	36	38

Його аналіз засвідчує, що учні мали велике тижневе навантаження, що суперечило віковим особливостям їх розвитку та призводило до перевантаження під час навчання.

До нового навчального плану початкової єврейської школи (1933) увійшла рідна література (ідиш), на вивчення якої в першій і другій групах відводилося по 2 год., у третій – 4 год., а в четвертій – 6 год. Викладання цього предмета узгоджувалося з Наркомосом освіти УСРР. Решта предметів повністю відповідала єдиному навчальному плану, що стосується і планів для російських (табл. 2) та інших шкіл національних меншин у досліджуваний період. Наприклад, аналіз планів болгарських і чеських шкіл показав, що в початковій школі вивчалися передбачені єдиним навчальним планом предмети, що різнилося мовою викладання, підходами у навчально-виховному процесі особливо у вивченні різних

⁸⁹⁶ Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965) / М. С. Гриценко. – К. : Рад. шк., 1966. – С. 133 – 134.

* З 1934 р. групи перейменовано на класи.

культур. Але жодна з етнічних меншин не мала власної більш-менш задовільної мережі семирічок⁸⁹⁷.

Таблиця 2

Навчальний план початкової російської школи (1933/34 н. р.)

№п.п.	Назва предмета	Кількість годин на навчальний тиждень по групах			
		I**	II	III	IV
1	Рідна мова	14	14	8	8
2	Російська мова	-	-	3	3
3	Арифметика	7	7	7	7
4	Суспільствознавство	-	-	2	2
5	Географія	-	-	2	2
6	Природознавство	-	-	2	2
7	Співи	2	2	1	1
8	Малювання	2	2	1	1
9	Фізкультура	2	2	2	2
10	Праця	3	3	4	4
Усього		32	32	36	38

З нового навчального плану початкової російської школи бачимо, що на рідну мову відводилося найбільше годин. Решта предметів повністю відповідали єдиному навчальному плану. Водночас, уже з наступного року передбачалися зміни.

У 1934/35 н. р. почалися скорочення навчального матеріалу, яким був перевантажений зміст освіти. Наприклад, до середини 30-х рр. провідним принципом побудови навчальних програм був принцип поєднання навчання з продуктивною працею. Так, у 1934 р. було видано нові програми з трудового навчання, які відрізнялися від попередніх іншим співвідношенням у вивченні основних галузей і більшим узгодженням із загальноосвітніми предметами. Отже, програма з трудового навчання для сільських шкіл, запроваджена в навчально-виховний процес у 1933/34 н. р., принципово відрізнялася від попередніх програм, зокрема в ній були передбачені літні завдання із сільського господарства. Пришкільна ділянка й колгосп мали стати місцем «закріплення знань і умінь учнів з основ сільськогосподарського виробництва, місцем для суспільно-корисної праці учнів»⁸⁹⁸. Суспільно-корисна праця, як підкреслювалось у програмі, підпорядковувалась навчальним та виховним цілям.

Аналіз навчального плану польської школи с. Михайлівки Подільського регіону за 1933/34 н. р. показав, що велике значення надавалося рідній мові, вивчалися також російська та українська мови як обов'язкові предмети. Але більша

⁸⁹⁷ ЦДАВО України. Справи про діяльність нацменівських шкіл по районах і округах УСРР, ф. 166 (Наркомос УСРР. 2 січня 1930 р.), оп. 1, спр. 230, арк. 12.

*З 1934 р. групи перейменовано на класи.

⁸⁹⁸ Постанова ЦК ВКП (б) «Про початкову і середню школу» // За комуністичну освіту. – 1931. – № 7 – 8. – С. 1 – 15.

увага приділялася вивченню польської азбуки, письму, літературі, а також математиці, де діти ознайомлювалися з елементами математичних завдань, із чітко прописаними елементами культурно-національної та трудової діяльності польської нації. Також значна увага приділялася краєзнавству. Навчальний план польської школи передбачав вивчення таких предметів: рідної, російської та української мови, арифметики, суспільствознавства, природознавства, географії, фізики, хімії, астрономії, фізіології, анатомії, малювання і ліплення, ручної праці, а також ігри і фізичні вправи, співи⁸⁹⁹.

Особливістю роботи польських шкіл було те, що в основу польського навчання було покладено національний принцип, тісно пов'язаний із історією народу. Наприклад, паралельно з польською літературою вивчалися російська й українська. Особлива увага приділялася взаємодії різних культур, розкривалися міжлітературні зв'язки, виявлялася роль українських письменників і перекладачів у творчості майстрів інших народів і відводилася значна увага з основ сільськогосподарського виробництва. Успішній реалізації завдань вивчення рідної мови в молодших і старших класах сприяло враховування індивідуальних особливостей, здібностей, нахилів кожного учня⁹⁰⁰.

Найбільшого поширення набули так звані змішані школи, де організовувалися «національні класи». Викладання в них здійснювалося мовами відповідних етносів⁹⁰¹. Так, практично в усіх національних школах училися діти чехів, німців, поляків або представників інших національних груп. За наявності необхідної кількості учнів (до 20, інколи й менше) у національних школах відкривалися національні класи, навчання в яких велось мовами відповідних національних груп. Якщо в школі було кілька національних класів, наприклад три польських, два єврейських та один німецький і жодна з національних груп не мала істотної чисельної переваги, то такі школи розглядалися як «змішані» (польсько-єврейсько-німецькі тощо)⁹⁰². Їх кількість постійно зростала. Всі зміни щодо навчально-виховного процесу й наповнюваності груп змішаних шкіл відстежувались польськими представниками при відділах освіти у регіонах УСРР, створених губернськими повітовими національними секціями, та керувались Наркомосом УСРР.

⁸⁹⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6213, 288 арк., арк. 288.

⁹⁰⁰ ЦДАВО України. НКО УСРР. м. Харків (1920 – 1941). Матеріали про стан та розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад) : в 2 т. – Том 1. – 2 січня 1930р. // Ф. 166, оп. 5, спр. 168, 205 арк.

⁹⁰¹ Про запровадження єдиного навчального плану в школах УСРР // 36. наказів та розпоряджень НКО УСРР. – 1940. – № 2/21. – С. 20; Протокол засідання колегії НКО УСРР від 17 грудня 1930 р. та матеріали до нього (таблиці) про перебіг роботи по загальному навчанню по 1 грудня 1930 р. про викладання укр. мови в школах нацменшин, про видання підручників та про сектор літ. контролю (326) // ЦДАВО України, ф. 166 (Наркомос УСРР. Секретаріат колегії), оп. 9, спр. 783, арк. 19.

⁹⁰² ЦДАВО України. НКО УСРР. м. Харків (1920 – 1941). Матеріали про стан і розвиток народної освіти в Київській губернії (протоколи, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, штатний розклад) : в 2 т. – Том 1. – 3 січня 1930 р. // Ф. 166, оп. 5, спр. 168, 207 арк.

У 1934 – 35 рр. відбувався поступовий перехід від спрямування на трудову політехнічну підготовку. У програмах відбулися такі зміни: кількість годин на працю й обсяг обов'язкових знань і умінь були значно скорочені. Зміст освіти наповнювався не безпосереднім вивченням трудової діяльності людей і реальною суспільно-корисною працею, а технічними відомостями про різноманітні галузі промислового виробництва. Рідна та російська мови в радянській школі досліджуваного періоду займали провідне місце як щодо значення в навчанні так і щодо кількості годин, відведених на їх вивчення в навчальному плані. Програми з російської мови для середньої школи, починаючи з 1933 р., були абсолютно ідентичні за змістом з попередніми програмами прийнятої постанови ЦК ВКП (б) «Про початкову і середню школу» (1931), починаючи з пояснювальної записки й закінчуючи назвами тем і розподілом годин на їх вивчення)⁹⁰³. Програма для кожного класу поділялася на три розділи: 1) граматичний (граматика, орфографія та пунктуація); 2) робота з книгою та газетою; 3) усна й письмова мова. Ці розділи залишилися незмінними до кінця 50-х рр.

Для початкової школи навчальний план передбачав вивчення рідної та російської мов із 2-го класу (до 1937 р. – російської з 3-го). Програма з мови складалася спочатку з чотирьох розділів (усна мова, читання, письмо у зв'язку з граматикою, розвиток писемної мови). Із середини 30-х рр. розділів було три (читання, граматики й правопис, розвиток мови). Уже з початку 30-х рр. рідна мова як навчальний предмет перестає виконувати допоміжну роль і втрачає функцію «знаряддя людської діяльності», як це було в 20-х рр.. Програма передбачала ознайомлення учнів із усіма основними розділами філологічної науки: елементами загального мовознавства, історії мови, граматики, орфографії, пунктуації. У програмах 1932 – 33 рр. окрім теоретичних знань і навичок практичного характеру передбачалось формування лексики учнів, оволодіння ними широким спектром комунікативних умінь, технікою усного мовлення. Історія як окремий навчальний предмет з'явився в навчальному плані у 1933 р. проте повністю викладання історії було відновлено після постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1934 р. «Про викладання громадянської історії в школах СРСР». Замість низки історичних предметів, які викладалися в 20-х рр., у школах СРСР упроваджувалась громадянська історія з відтворенням логіки та структури науки й переважанням класово-пролетарського підходу до відбору та оцінювання суспільних явищ. Програми 1934 р. були побудовані за історико-хронологічним принципом та передбачали обов'язкове засвоєння знань про важливі історичні події, явища, історичних діячів, хронологічні дати.

У період з 1933 по 1935 рр. Радою у справах національних меншин при НКО було підготовлено й ухвалено низку документів стосовно забезпечення культурних потреб національних меншин. Наприклад, постановою від 1 квітня 1933 р. «Про забезпечення культурних потреб національних меншин на Україні в справі шкільного навчання та лікнепу» заборонялась примусова українізація,

⁹⁰³ Постанова ЦК ВКП (б) «Про початкову і середню школу» // За комуністичну освіту. – 1931. – № 7 – 8. – С. 1 – 15.

підтверджувалось право навчатися рідною мовою, вимагалось негайне виправлення допущених перекозчень і формування такої мережі шкіл, яка б певною мірою забезпечувала потреби національних меншин⁹⁰⁴.

Документи цього періоду носили більш декларативний характер. Нежиттєздатність цих документів полягає в тому, що приймалися вони практично вже на тлі поступового згортання політики коренізації. У цей період в Україні розгортається наступ на національні здобутки населення, йде викриття національних організацій як осередків «законспірованих шпигунів» серед представників національних меншин (передусім серед німецького й польського населення) та боротьба з «українським буржуазним націоналізмом» загалом⁹⁰⁵.

Крім того, у ході ствердження в СРСР тоталітарно-репресивного режиму державна політика щодо національних меншин різко змінилася. Однією з головних причин було погіршення відносин СРСР з Німеччиною й Польщею й відповідне посилення антинімецької пропагандистської кампанії, які зумовили, зокрема, особливу упередженість радянських владних структур щодо німецького й польського населення. В резолюції пленуму ЦК КП(б)У, який відбувся у листопаді 1933 р., констатувалося ослаблення роботи серед національних меншин, особливо серед поляків та німців, «що призвело до засмічення колгоспів, шкіл, клубів, інститутів та ін. польськими та німецькими фашистами, деякі з них пролізли і до партії»⁹⁰⁶. У зв'язку з цим акцентувалася увага на необхідності їх очищення і зміцнення більшовицькими кадрами. Отже, в 1933 р. ставилося завдання встановити суворий контроль над національно-культурним життям нацменшин. Водночас ліквідовувалися і культурно-освітні досягнення «коренізації». Відбулася повна уніфікація як загальної, так і спеціальної освіти. 29 червня 1934 р. вийшла постанова РНК, затверджена Політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію особливих шкіл, технікумів, Одеського німецького педінституту та особливих національних відділів і класів у школах, технікумах та вузах УСРР»⁹⁰⁷, відповідно до якої були закриті окремі німецькі школи. Їх перевели на російську й українську мови навчання та відповідні навчальні програми.

Протягом 1933 р. масово розширювалася мережа російських шкіл та збільшувалася кількість учнів у них. Так, у Харкові чисельність школярів, які навчалися російською мовою, порівняно з 1932/33 н.р. зросла з 20 до 39%, в Одесі – з 21 до 38%, Херсоні – з 0 до 39%, Макіївці – з 3 до 34%. За відомостями

⁹⁰⁴ Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1922 – 1934, 1933. – № 16. – С. 36.

⁹⁰⁵ Межнациональные отношения. Термины и определения : словарь-справочник. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 99 – 103.

⁹⁰⁶ Постишев П. П. Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С. В. Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 року / П. П. Постишев // Червоний шлях. – 1933. - № 8 – 9. – С. 261 – 272.

⁹⁰⁷ ЦДАГО України, ф. 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України», оп. 6, спр. 476 «Постанова РНК, затверджена Політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію особливих шкіл, технікумів, Одеського німецького педінституту та особливих національних відділів і класів у школах, технікумах та вузах УСРР», 29 июня 1934 г., арк. 120.

В. Затонського, паралельно збільшилася кількість учнів у школах нацменшин: на 26% – у єврейських і 28% – у польських⁹⁰⁸.

У 1933/34 н. р. значно зросла кількість російських шкіл, планувалося повністю забезпечити етнічні меншини школами-семирічками з навчанням рідною мовою. За відомостями Відділу національних меншин ВУЦВК, створеного на базі ЦКНМ у 1934 р., в Україні діяло: 1 166 – російських шкіл (556 923 учні), 432 – єврейські (73 412), 571 – німецька (63 670), 238 – польських (32 829), 165 – молдавських (32 121), 45 – болгарських (12 174), 21 – грецька (5 406), 18 – чеських (1 192), 8 татарських (808), 6 – вірменських (1 049 учнів)⁹⁰⁹.

У 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У за участю наркома освіти В. Затонського ухвалило рішення «Про польські школи», що передбачало трансформацію польських шкіл в українські. Наркомосу УСРР доручалося провести таку ж роботу в інших школах. Як зазначає І. Лікарчук, це був початок ліквідації національних меншин, адже їх існування перешкоджало уніфікації освітньої сфери⁹¹⁰. Аналіз навчальних планів польських шкіл засвідчує, що згідно з постановами «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» (1934), «Про викладання географії в початковій і середній школі СРСР» (1934) відбулися значні зміни у вивченні географії: 5 клас – фізична географія, 6 – фізико-географічний огляд частин світу, 7 – збільшено кількість годин на вивчення фізичної географії СРСР та огляд СРСР за республіками, 8 – економічна географія СРСР, 9 – економічна географія капіталістичних країн. Географія України не вивчалася. Що ж до історії, то передбачений був історико-хронологічний підхід до викладення матеріалу. Решта предметів не зазнала змін⁹¹¹.

До того ж, у 1934 р. «довелося всі підручники, які діяли до цього часу, забракувати й почати їх заново створювати»⁹¹². У порівнянні з російськими школами, твердження про достатнє забезпечення шкіл національних меншин посібниками не відповідали дійсності*.

У 1933/34 н. р. спостерігався дефіцит педагогічних кадрів, спричинений репресивними заходами. Уже на той час більшість сільських шкіл перебували на межі існування. Адже вони майже не мали педагогів і не фінансувалися.

⁹⁰⁸ Затонський В. П. Нові перемоги ленінської національної політики / В. П. Затонський // Більшовик України. – 1933. – № 13 – 14. – С. 36; Резолюція про роботу серед польських дітей, про роботу серед польського населення, про роботу польських шкіл 1930 – 35 рр. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 230, арк. 26.

⁹⁰⁹ Мац Д. На высоком подъеме : О работе среди национальных меньшинств Украины / Д. Мац // Революция и национальности. – 1935. – № 6. – С. 60.

⁹¹⁰ Лікарчук І. Л. Міністри освіти України : в 2 т. : [монографія] / І. Л. Лікарчук. – К. : Видавець Ешке О. М., 2002. – Т. 1 : (1917 – 1943 рр.). – С. 262.

⁹¹¹ Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» // 36. наказів та розпоряджень НКО УСРР. – 1935. – № 34. – С. 37 – 39.

⁹¹² Затонський В. П. З питань національної політики на Україні / В. П. Затонський // Більшовик України. – 1933. – № 9 – 10. – С. 116.

* За відомостями Держвидаву України, основна маса підручників для шкіл національних меншин побачила світ лише наприкінці 1936 – 1937 рр.

Забезпечення шкіл учительськими кадрами було таким: 3% – російські школи, 50% – єврейські, 11% – німецькі, 21% – болгарські, 75% – греко-еллінські, 60% – грецько-татарські, 40% – чеські⁹¹³. У цих роках голодомор, а потім депортації, призвели до глибокої кризи освіти в середовищі поляків і німців. Аналогічні тенденції відбувалися в середовищі інших етнічних меншин, окрім російської, адже російська меншина не лише не зазнала таких негативних впливів, а й збільшувалася та мала можливість використовувати видані в РСФРР підручники.

Фактично відбувалося зміцнення політичної й культурної ваги російської громади. У 1934 р. партійною постановою «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР» устанавлювалася єдина система освіти: 1 – 4 класи – початкова школа; 1 – 7 класи – неповна середня школа; 1 – 10 класи – середня школа. З 1934/35 н. р. запроваджувалося семирічне навчання з початком навчального року 1 вересня, тривалістю уроку 45 хв. та п'ятибальною системою оцінки знань.

Окрім того, 20 вересня 1935 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення «Про польські школи», в якому визнавалася необхідність переведення польських шкіл як штучно створених на українську мову навчання та заміни учителів-націоналістів. Саме ця постанова стала підставою для масового закриття польських шкіл⁹¹⁴. 20 грудня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У схвалило постанову, якою констатувалась наявність у республіці «штучно створених польськими націоналістами національних шкіл»⁹¹⁵.

У цьому ж році Наркомосом УСРР затверджена тематика комплексів для різних типів шкіл: навчальні плани було складено для міських (з шестиденним навчальним тижнем) і сільських (з семиденним навчальним тижнем) шкіл з українською та російською мовами навчання (табл. 3 і 4), міських і сільських шкіл національних меншин⁹¹⁶. Запроваджений у 1935 р. Наркомосом УСРР новий навчальний план значно відрізнявся від попереднього, а саме: зменшувалися тижневе навантаження та кількість годин на вивчення рідної мови, арифметики, праці та фізкультури; викладання природознавства розпочиналося з 1 класу; замість суспільствознавства вводився елементарний курс історії; праця доповнювалася вивченням рукоділля.

⁹¹³ Бистрицька О. Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917 – 1939 рр. : Дис.... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. Б. Бистрицька; Дніпропетровський держ. ун-т. – Х., 1998. – С. 151.

⁹¹⁴ Місінкевич Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля. Опис етнічних груп районів проведений у 1926 / Л. Місінкевич. – К., 2001. – С. 50.

⁹¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України», оп. 6, спр. 12 »Матеріали к протоколам №№ 8, 22, 28, 33-35; 1 – 4, 6 – 10 засідань Політбюро ЦК КП(б) України 29 апреля – 18 декабря 1920 г.», 110 арк., арк. 278 – 278зв.

⁹¹⁶ Наказ Народного комісара освіти тов. Затонського «Про навчальні плани для початкової, неповної середньої та середньої школи УСРР» // 36. наказів НКО УСРР. – 1935. – Жовтень (додаток № 5/6). – С. 7 – 15.

Таблиця 3

Навчальний план початкової школи (міської) із українською та російською мовами навчання (1935)

№п.п.	Назва предметів	Кількість годин на шестиденний навчальний тиждень по класах			
		I	II	III	IV
1	Рідна мова	9	9	5	5
2	Друга мова	-	-	2	3
3	Арифметика	5	5	5	5
4	Природознавство	2	2	2	2
5	Географія	-	-	2	2
6	Історія	-	-	1	2
7	Рукоділля і труд	1	1	-	-
8	Малювання*	1	1	1	1
9	Співи	1	1	1	1
10	Фізкультура	1	1	1	1
Усього		20	20	20	22

Навчальні плани для міської і сільської початкової школи з українською і російською мовами навчання та шкіл національних меншин (єврейські, польські, болгарські, чеські та ін.) відрізнялися мовами викладання та особливостями культури, звичаями, елементами побуту та національною свідомістю.

Таблиця 4

Навчальний план початкової школи (сільської) з українською та російською мовами навчання (1935)

№п.п.	Назва предметів	Кількість годин на семиденний навчальний тиждень по класах			
		I	II	III	IV
1	Рідна мова	12	12	6	6
2	Друга мова	-	-	3	3
3	Арифметика	6	6	6	6
4	Природознавство	2	2	3	2
5	Географія	-	-	2	3
6	Історія	-	-	1	3
7	Рукоділля і труд	1	1	-	-
8	Малювання*	1	1	1	1
9	Співи	1	1	1	1
10	Фізкультура	1	1	1	1
Усього		24	24	24	26

У навчальному плані шкіл національних меншин другою мовою вважалася українська мова, на яку відводилася така кількість годин: 3 клас – 2 год, 4 – 3 год для міської школи; 3 клас – 3 год, 4 – 3 год для сільської школи. Щодо старших класів, то тут лише збільшилася кількість годин на вивчення у 8 класі економічної географії СРСР (на 1 год), у 9 класі – економічної географії капіталістичних країн

* Крім малювання, у 1 – 2 класах передбачалося ліплення, у 3 – 4 класах – ручна праця.

(на 1 год). Зазначимо, що прийняті навчальні плани були багатопредметними, що призводило до перевантаження учнів.

Зміст навчальних планів і програм різних типів досліджуваних шкіл відтворював особливості диференційованого підходу до навчання в початковій і середній школі протягом 30-х рр., а саме за змістом освіти: національний принцип (за мовою) та інтернаціональний (за змістом). Власне постановою Наркомосу УСРР передбачалося, щоб у відповідних програмах і підручниках української мови належне місце було відведено висвітленню історії, економіки, життя та побуту національних меншин.

Постановою «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» (1935) запроваджено єдину загальну схему організації навчального процесу (терміни навчання й канікул, навчальне навантаження учнів, навчальні плани, введення в союзних республіках додаткового уроку на тиждень для вивчення російської мови і літератури, тривалість уроку, порядок прийому учнів, атестат і перевідне свідоцтво національними мовами, система оцінювання, положення про екстернат, тип учнівського квитка (рідною мовою), форма одягу учнів та ін.)⁹¹⁷. Зокрема, наказом наркома освіти В. Затонського «Про оцінку успішності учнів» (1935) уведено єдину загальнорадянську п'ятиступеневу систему оцінювання успішності (дуже погано, погано, посередньо, добре і відмінно)⁹¹⁸.

Про недоліки в системі шкільної освіти досліджуваного періоду можуть свідчити також і програми з окремих предметів. Так, аналіз програм з історії дає підстави твердити, що основними недоліками змісту шкільного курсу історії, який залишався незмінним протягом 1934 – 1954 рр., була його надмірна перевантаженість фактологічним матеріалом, особливо в початковій школі та під час вивчення систематичних курсів історії стародавнього світу та середніх віків у 5 – 7 класах; порівняно невеликі за обсягом курси нової історії; надмірна політизація, посилене вивчення класиків марксизму-ленінізму; наявність соціологізаторських понять, поданих без урахування вікових особливостей.

У наказі В. Затонського «Про викладання історії та суспільствознавства в початковій, неповній середній та середній школі» (1936), зазначалося, що в 3 – 4 класах у першому півріччі замість історії необхідно вивчати мови чи арифметику⁹¹⁹. Порівнюючи попередні плани з планами на 1936/37 н. р., можна зробити висновок про зміни у викладанні таких предметів: 3 і 4 класи – відведений у першому півріччі для вивчення історії час використати для мови чи арифметики,

⁹¹⁷ Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. – 1935. – № 34. – С. 2 – 4; Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» // Ком. освіта. – 1935. – № 9. – С. 1 – 11.

⁹¹⁸ Наказ наркома освіти Затонського «Про оцінку успішності учнів» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. – 1935. – № 34. – С. 2-3.

⁹¹⁹ Накази наркома освіти УСРР Затонського В. П. «Про викладання історії та суспільствознавства в початковій, неповній середній та середній школі» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. – 1936. – № 26. – С. 3.

відповідно вивчення історії розпочати в другому півріччі; 5 клас – у тому ж обсязі; 6 – у першому півріччі години для суспільствознавства використати для викладання арифметики, історію – в тому ж обсязі; 7 клас – у першому півріччі відведені на вивчення суспільствознавства години використати для викладання рідної мови, історію – в тому ж обсязі; 8 і 9 класи – у першому півріччі замість історії України вивчати нову історію та другу мову; у другому півріччі – історію СРСР та історію України; 10 клас – у першій чверті викладати історію СРСР, у другій – «Проект Конституції СРСР», у другому півріччі – нову історію та історію колоніальних країн; протягом року замість уроків праці викладати рідну мову та фізику. Водночас збільшувалася кількість годин на вивчення фізики за рахунок уроків праці, а також кількість годин для військових занять⁹²⁰.

У 1937 р. з навчального плану початкової школи було вилучено трудове навчання, «яке за змістом та організацією не відповідало директивам партії про загальне та політехнічне навчання...»⁹²¹. Проте трудове виховання учнів здійснювалося в ході ознайомлення з науковими основами виробництва на уроках природничо-математичного циклу, а також під час екскурсій тощо⁹²².

Аналіз звітів польської та єврейської шкіл засвідчує, що починаючи з 1937/38 н. р. кількість шкіл національних меншин різко зменшилася за рахунок збільшення російських та змішаних⁹²³. Також запроваджувалося обов'язкове вивчення з 2 класу російської мови (1938) із таким розподілом годин протягом навчального тижня: початкова школа – 2 клас – 2 год, 3 – 4 год, 4 – 4 год; неповна середня і середня школа – 3 клас – 4 год, 4 – 4 год, 5 – 5 год, 6 – 5 год, 7 – 5 год, 8 – 4 год, 9 – 4 год, 10 – 4 год. Постановою РНК УРСР «Про доповнення постанови РНК ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 р. „Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України” №331» (1938) збільшувалася кількість годин для вивчення російської мови в українських школах і школах національних меншин у 1938/39 н. р. для початкової школи (семиденний робочий тиждень): 2 клас – 3 год, 3 – 5 год, 4 – 5 год; неповної середньої і середньої школи: 3 клас – 5 год, 4 – 5 год, 5 – 6 год, 6 – 6 год, 7 – 6 год, 7 – 5 год, 9 – 5 год, 10 – 5 год⁹²⁴.

В ці роки відбувалися різні політичні події щодо німецьких шкіл. Так, після лютнево-березневого (1937 р.) пленуму ЦК ВКП(б), рішення якого привели до розгортання репресій, відбулися масові репресії жителів німецької національності, що проживали в південних областях України. Загалом у німецьких районах Одеської області було заарештовано 19 директорів та 50 учителів німецьких

⁹²⁰ Там само, с. 3 – 4.

⁹²¹ Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – С. 223 – 224.

⁹²² Очерки истории педагогической науки в СССР (1917 – 1980) / под. ред. Н. П. Кузина, М. Н. Колмаковой. – М. : Педагогика, 1986. – С. 162.

⁹²³ Резолюція про роботу серед польських дітей, про роботу серед польського населення, про роботу польських шкіл 1930 – 35 рр., 1935 – 1938 рр. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 230, арк. 45;.

⁹²⁴ Постанова № 1331 РНК УРСР «Про доповнення постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 року «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» // 3б. наказів та розпоряджень НКО УРСР. – 1938. – № 33. – С. 7.

шкіл⁹²⁵. У зазначені роки в Одеській області діяло 1684 школи, у яких навчалося 323 тис. учнів. На початку 1937 р. області поміж них нараховувалося: українських – 1326, російських – 93, єврейських – 30, німецьких – 113, молдавських – 20, болгарських – 26, білоруських – 3, грецьких – 2, польських – 1, чеських – 1, змішаних шкіл було 65⁹²⁶. Природне бажання зберегти самобутню культуру було несумісним із системою, тож з 1938 р. розпочалося знищення національних шкіл.

Результатом реалізації цього рішення було те, що з 24 шкіл в Благоївському районі були реорганізовані в російські 20 шкіл (19 болгарських і одна німецька)⁹²⁷. Все це робилося без урахування думок населення, вольовим способом, без будь-якої пояснювальної роботи серед учнів та їхніх батьків, без матеріального й методичного забезпечення навчального процесу.

Протягом 1935 – 1938 рр. було видано низку постанов*, які поставили крапку в існуванні польських навчальних закладів в Україні, постановивши здійснювати навчання спочатку українською, а пізніше й російською мовою. Окреме доручення отримали М. Попов і В. Балицький, які зобов'язувалися «замінити всіх учителів-націоналістів у польських школах і польських комплектах українських шкіл радянськими вчителями»⁹²⁸. До кінця 30-х рр. на території Заславського району залишилися тільки початкові школи в селах Стороничі, Мала Радого, Старе Губисько, Кам'янка, Хотень. Всі інші були закриті або реорганізовані⁹²⁹.

1937 – 1938 н. р. був фатальним для інтелігенції країни, в тому числі і для педагогічної її частини. На початку 1937/38 н. р. у сільських та міських школах Одеської області працювало близько 11 тис. вчителів, із яких 586 вчителів було вигнано з роботи, 486 було заарештовано органами НКВС як ворогів народу за їхні посібники. І це в той час, коли по області не вистачало 573 вчителів⁹³⁰. Під тиском громадськості деякі суди поновлювали у правах тих, що постраждали. Так, у квітні 1938 р. в області було відновлено на роботі 178 працівників. Активна розправа з національними школами відбулася в 1936 – 1938 рр., коли на основі державних і

⁹²⁵ Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20 – 50-ті роки ХХ століття / М. М. Шитюк. – К. : Тетра, 2000. – 532 с. – С. 310 – 312.

⁹²⁶ Михайлуца М., Бурундукова М. Сталінщина : розвал національних шкіл Одещини (1937 – 1938 рр.) / М. Михайлуца, М. Бурундукова // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 45 – 47.

⁹²⁷ Михайлуца М., Бурундукова М. Сталінщина : розвал національних шкіл Одещини (1937 – 1938 рр.) / М. Михайлуца, М. Бурундукова // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 45 – 47..

* Постанова ЦК КП(б)У від 13 грудня 1933 року «Про німецькі й польські школи на Україні» // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 286, арк. 108; Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл в Україні» (квітень 1938 року) // ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 463, арк. 2 – 4.

⁹²⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України», оп. 6, спр. 12 «Матеріали к протоколам №№ 8, 22, 28, 33 – 35; 1 – 4, 6 – 10 заседаний Політбюро ЦК КП(б) України, 29 апреля – 18 декабря 1920 г.», 110 арк., арк. 278 – 278 зв.

⁹²⁹ Місінкевич Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля. Опис етнічних груп районів проведений у 1926 / Л. Місінкевич. – К., 2001. – С. 50.

⁹³⁰ Михайлуца М., Бурундукова М. Сталінщина : розвал національних шкіл Одещини (1937 – 1938 рр.) / М. Михайлуца, М. Бурундукова // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 45 – 47.

партійних постанов і внаслідок роботи каральних органів вони були зовсім ліквідовані. Так, 5 вересня 1937 р. в ЦК КП(б)У надійшла телеграма за підписом Й. Сталіна такого змісту: «Терміново телеграфуйте ЦК ВКП(б), чи викладається в національних школах російська мова і якщо викладається, то з якого класу»⁹³¹. Ця телеграма свідчила про незадоволення тим, що російська мова була не на першому місці.

Загалом наприкінці 30-х рр. XX ст. школи національних меншин в Україні переживали глибоку кризу, що супроводилася ліквідацією мережі шкіл, обмеженням можливостей для організації навчального процесу в середніх спеціальних закладах, компрометацією національних педагогічних кадрів, масовими політичними репресіями серед єврейського, німецького, польського вчителства. На підставі низки постанов ЦК КП(б)У*, а також інших документів німецькі навчальні заклади й національні адміністративно-територіальні райони в 1937 – 1938 рр. були ліквідовані.

Остаточною політика коренізації в Україні була згорнута в 1938 р., коли ЦК КП(б)У прийняв постанову РНК УРСР «Про реорганізацію національних шкіл в Україні», у якій створення навчальних закладів національних меншин трактувалося як заснування вогнищ «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей»⁹³². Згідно з цією постановою відбулася реорганізація 766 національних початкових, неповних середніх і середніх шкіл у школи з російською та українською мовами викладання, а також об'єднання 122 шкіл зі школами російськими й українськими (за територіальним принципом)⁹³³. На час реорганізації і, фактично, ліквідації мережі закладів шкільної освіти національних меншин на території України функціонували 688 шкіл з німецькою мовою викладання, 63 – польською, 65 – болгарською, 33 – грецькою, 19 – чеською, 15 – румунською, а також асирійська та шведська школи⁹³⁴.

Виходячи з рішення ЦК ВКП(б), Політбюро ЦК КП(б)У визнавало недоцільним і шкідливим подальше існування національних шкіл, національних відділів і класів при звичайних радянських школах і постановило реорганізувати національні німецькі, польські, чеські й інші школи і технікуми в радянські школи

⁹³¹ ЦДАГО України, ф. 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України», оп. 20, спр. 7219 «Стенограма собрания Одесского областного и городского партийного актива об итогах августовского пленума ЦК КП(б)У, 7 сентября 1937 г. – 8 сентября 1937 г.», 161 арк., арк. 85.

* Про Одеський німецький інститут (грудень 1937) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 459, арк. 137 – 141; Про реорганізацію національних шкіл на Україні (квітень 1938) // Там само, спр. 463, арк. 2 – 4; Про ліквідацію і перетворення штучно утворених національних районів і сілрад (березень 1939 року) // Там само, спр. 530, арк. 18.

⁹³² Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2007. – С. 418.

⁹³³ Місінкевич Л. Національна освіта на Хмельниччині в другій половині 30-х років XX століття // Л. Місінкевич // Хмельниччина: минуле, сучасне, майбутнє. Матеріали науково-практичної конференції, приуроченої 65 річниці утворення Хмельницької області, 14 вересня 2002. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 108.

⁹³⁴ Інструкція про порядок реорганізації шкіл в західних областях України. – К. : НКО УРСР. Управління шкіл, 1939. – С. 152 – 153.

звичайного типу, а також ліквідувати національні відділи, відділення й класи при звичайних школах, технікумах і вищих навчальних закладах⁹³⁵. Тож більшість шкіл національних меншин було менш як за п'ять місяців реорганізовано в українсько-російськомовні.

Після приєднання Західної України в 1939 р. до УРСР Наркомос УРСР затвердив інструкцію «Про порядок реорганізації шкіл в Західних областях України» (1939), у якій серед напрямів освітньої політики, що стосувалися шкіл національних меншин, передбачалося переведення шкіл на рідну мову навчання⁹³⁶. У 1939 р. запроваджувалися нові навчальні плани для середніх шкіл із єврейською і польською мовами навчання, за якими вилучалося трудове навчання, вводилося військове навчання, обов'язкове вивчення російської мови, історії та Конституції СРСР, а також визначалося єдине навантаження для міських і сільських шкіл. Уперше затверджувався перелік навчальних предметів для підготовчих класів; у 1 – 2 класах як окремий урок вводилася каліграфія; з 3 класу запроваджувалося вивчення російської мови з більшою кількістю годин; у 3 – 4 класах на малювання та фізичну культуру відводилося неприпустимо мало – 0,5 год (табл. 5)⁹³⁷.

Таблиця 5

Навчальний план для середніх шкіл з єврейською і польською мовами навчання (1939)⁹³⁸

№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень по класах										
		Підготовчий	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Рідна мова	8	12	10	4	4	4	4	3	-	-	-
2	Рідна література	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	2
3	Українська мова	-	-	2	3	4	4	3	3	2	2	3
4	Українська література	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	3
5	Російська мова	-	-	-	5	5	6	6	4	3	3	3
6	Російська література	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	3
7	Арифметика	4	7	7	6	6	7	1	-	-	-	-

⁹³⁵ ЦДАГО України, ф. 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України», оп. 6, спр. 476 «Матеріали к протоколам № 20 засіданий Политбюро ЦК КП(б) України, 26 марта 1938 г. – 10 апреля 1938 г.» – 184 арк., арк. 17 – 19

⁹³⁶ Інструкція про порядок реорганізації шкіл в західних областях України. – К. : НКО УРСР. Управління шкіл, 1939. – С. 3 – 4.

⁹³⁷ Березовська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : [монографія] / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – С. 226; Скрипник М. О. Реконструкція країни і перебудова школи: Доповідь про кінцеве слово на IV Всеукраїнському з'їзді «Робос» / М. О. Скрипник. – Х. : Рад. шк., 1932. – С. 45 – 46.

⁹³⁸ Інструкція про порядок реорганізації шкіл в західних областях України. – К. : НКО УРСР. Управління шкіл, 1939. – С. 5 – 9.

Продовження таблиці 5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
8	Алгебра, геометрія, тригонометрія	-	-	-	-	-	-	5	5	5	5	6
9	Природознавство	-	-	-	1	1	2	2	3	3	2	-
10	Географія	-	-	-	1	2	2	3	3	2	2	-
11	Історія	-	-	-	2	2	3	3	2	3	3	3
12	Каліграфія	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-
13	Конституція СРСР і УРСР	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
14	Фізика	-	-	-	-	-	-	2	3	3	3	3
15	Хімія	-	-	-	-	-	-	-	2	2	2	2
16	Іноземна мова	-	-	-	-	-	3	2	2	2	2	2
17	Співи	2	1	1	1	1	0,5	-	-	-	-	-
18	Малювання	2	1	1	0,5	0,5	1	-	-	-	-	-
19	Креслення	-	2	-	-	-	-	1	1	1	1	1
20	Фізична культура	2	1	1	0,5	0,5	1	1	1	1	1	1
21	Військове навчання	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Усього		18	24	24	24	26	33	33	33	33	33	33

У навчальному плані для середніх шкіл з єврейською і польською мовами навчання (1939) російська мова викладалася не з 2-го, а з 3-го класу, тоді як українська – із 2-го. НКО України було затверджено посаду інспектора (1939), уповноважена якою особа мала контролювати роботу шкіл національних меншин.

Аналіз навчальних планів і програм, шкільної системи освіти 30-х рр. XX ст. дає можливість узагальнити, що в Україні було запроваджено єдину шкільну систему освіти (єдина 10-річна з 4-річною початковою школою і неповна 7-річна школа); паралельне функціонування російських, шкіл національних меншин та змішаних шкіл міського та сільського типів; обов'язкове вивчення російської мови в школах національних меншин; єдині навчальні плани, шкільний режим, систему оцінювання роботи шкіл національних меншин та підходів до підручникотворення.

У 1940 р. постановою «Про запровадження навчального плану в школах УРСР» вносилися корективи щодо розподілу годин на вивчення української та російської мов і літератури (табл. 6)⁹³⁹.

Порівнюючи кількість годин на вивчення російської мови та літератури в різних класах бачимо, що вона однакова. А на вивчення української мови й літератури в розглянутих класах виділено на одну годину менше⁹⁴⁰.

⁹³⁹ Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : [монографія] / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – С. 225–226; Накази наркома освіти УСРР Затонського В. П. «Про військові заняття в середній школі» // 36. наказів та розпоряджень НКО УСРР. – 1935. – № 26. – С. 20–21.

⁹⁴⁰ Накази наркома освіти УСРР Затонського В. П. «Про військові заняття в середній школі» // 36. наказів та розпоряджень НКО УСРР. – 1935. – № 26. – С. 20–21.

Таблиця 6

Зміни в навчальному плані для шкіл з російською мовою навчання

№п.п.	Назва предмета	Кількість годин по класах					
		VIII		IX		X	
		1939/40 н.р.	1940/41 н.р.	1939/40 н.р.	1940/41 н.р.	1939/40 н.р.	1940/41 н.р.
1	Російська мова	2	2-1	2	2-1	2	2-1
2	Російська література	3	3-4	3	3-4	3	3-4
3	Українська мова	2-1	1	2-1	1	2-1	1
4	Українська література	2	3-2	2	3-2	2	3-2

На початку 40-х рр. із 29 814 початкових і середніх шкіл повністю було ліквідовано 8108 і частково – 10062 школи⁹⁴¹. Під час війни структура й організаційні основи шкільної освіти не змінювалися. У 1943/44 н. р. запроваджено окреме навчання хлопчиків і дівчаток у неповних середніх і середніх школах обласних, крайових міст, столичних центрів союзних і автономних республік і промислових міст; цифрова 5-бальна система оцінювання успішності та поведінки учнів у початкових, семирічних і середніх школах. З 1944 р. уряд прийняв рішення про вступ дітей до школи з семи років, а з 1946 р. – початкові школи й 1 – 4-ті класи семирічних і середніх шкіл розпочали роботу за новими навчальними планами (табл. 7).

Таблиця 7

Навчальний план початкової та середньої школи з російською мовою навчання (1946)*

№п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень по класах									
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Російська мова	12	10	11	6	4-5	4	5	3	3	3
2	Російська література	-	-	-	-	2	2	2	3	3	3
3	Українська мова	-	3	5	5	4	4	4	3-2	3-2	2-3
4	Українська література	-	-	-	-	2	2	2	2-3	2-3	2-3
5	Арифметика	7	7	6	6	7	1	-	-	-	-
6	Алгебра, геометрія, тригонометрія	-	-	-	-	-	5	5	5	5	6

⁹⁴¹ Отчет об учете ущерба, причиненного немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками учреждениям Народного комиссариата просвещения УССР // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 61, арк. 54 – 55.

Продовження таблиці 7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
7	Природознавство	-	-	-	1	2	2	3	3	2	-
8	Географія	-	-	1	2	2	3	3	2	2	-
9	Історія	-	-	2	2	3	3	2	3	3	3
10	Каліграфія	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-
11	Конституція СРСР і УРСР	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
12	Фізика	-	-	-	-	-	2	3	3	3	3
13	Хімія	-	-	-	-	-	-	2	2	2	2
14	Іноземна мова	-	-	-	-	3	2	2	2	2	2
15	Співи	1	1	0,5	0,5	0,5	-	-	-	-	-
16	Малювання	1	1	0,5	0,5	1	-	-	-	-	-
17	Креслення	2	-	-	-	-	1	1	1	1	1
18	Фізична культура	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
19	Військове навчання	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Усього		24	24	24	26	33	33	33	33	33	33

Аналіз нового навчального плану шкіл із російською мовою навчання (1946) показав, що в ньому не було передбачено підготовчого класу. Природознавство, історію і географію було виокремлено в самостійні предмети не з 3-го, а з 4-го класу; вивчення російської мови розпочиналося з 1-го класу, а в 3-му класі на нього відводилося вже на 7 год більше; у 3 – 4-х класах також збільшилася кількість годин на фізичну підготовку (на 0,5 год), а на співи – зменшилася (на 0,5 год) у кожному класі. Незмінною залишалася кількість годин на вивчення російської літератури, арифметики й малювання⁹⁴².

У перші роки після Вітчизняної війни загальноосвітні школи працювали за навчальним планом, затвердженим у 1940/41 н. р. з певними уточненнями, зумовленими вимогами воєнного часу⁹⁴³. А в 1946/47 н. р. постановою Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У «Про покращення вивчення іноземних мов в семирічних і середніх школах УРСР» уперше започатковано викладання іноземних мов у початкових класах⁹⁴⁴. І, власне в кінці 40-х – на початку 50-х рр. відбулися зміни в навчальному плані початкової школи: зменшилося загальне тижневе навантаження на 5 год у 1 – 2-х класах і на 7 – 8 год у 3 – 4-х класах, збільшився перелік навчальних предметів (іноземна мова, каліграфія, малювання) тощо. Зміст освіти спрямовувався лише на засвоєння знань шляхом запам'ятовування, а не на всебічний розвиток особистості. Розвиток змісту початкової освіти в 30 – 40-х рр. безпосередньо залежав від шкільних реформ, що проводили в контексті суспільно-політичних, соціально-економічних та культурологічних змін.

⁹⁴² Постанови Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти. Т. 2. (6 травня – 23 грудня 1946 р.) // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 128, арк. 110 – 116.

* Від попереднього відрізнявся лише кількістю годин на вивчення мов і літератур.

⁹⁴³ Медынский Е. Н. Народное образование в СРСР / Е. Н. Медынский. – М., 1952. – С. 58 – 64.

⁹⁴⁴ Постанови партії та уряду про школи. – К.; Харків : Рад. шк., 1947. – С. 84.

Загалом зміст навчальних програм та планів російських шкіл та шкіл національних меншин у 30 – 40-х рр. цілком відповідав реалізованим освітнім змінам у ході досліджуваного періоду, а також їхній розвиток мав велике значення для України, оскільки сприяв зростанню грамотності й культури представників національних меншин на території УСРР.

Своєрідність шкіл національних меншин полягала в тому, що незважаючи на глибоку кризу, яка супроводжувалась ліквідацією мережі шкіл нацменшин (кінець 30-х рр.), обмеженням можливостей для організації навчального процесу в середніх спеціальних закладах, компрометацією національних педагогічних кадрів, масовими політичними репресіями, на території УСРР у досліджуваний час забезпечувалося надання освіти всім національним меншинам.

Підсумовуючи, зазначимо, що аналіз тогочасних документів, навчальних планів, програм та шкільних звітів щодо освіти національних меншин засвідчує, що у 30 – 40-х рр. минулого століття зміст навчання у цих закладах був спрямований на формування загальнокультурних і національних цінностей, розвиток особистих якостей школярів, із урахуванням їхніх індивідуальних особливостей, інтересів і нахилів. Влада намагалася сформувати мережу закладів шкільної освіти національних меншин і забезпечити їх відповідною літературою та підручниками. Водночас збільшувалась кількість годин на навчання російської мови, запроваджувалось її обов'язкове вивчення в усіх школах національних меншин, паралельне функціонування шкіл з російською і українською мовами навчання. Зміни та доповнення у змісті шкільної освіти щодо національних меншин були пов'язані з потребами суспільства, водночас ідеологічні настанови перешкоджали школі стабільно працювати й здійснювати навчальний процес.

Таким чином, в умовах загальноорядянської системи освіти працювала мережа загальноосвітніх шкіл національних меншин різного типу, де спостерігалася зовнішня диференціація навчального процесу за соціальною і національною ознаками: сільські або міські, змішані; рівня школи (початкова (I концентр) або семирічка (II концентр)). Російськомовні школи функціонували переважно в містах, де домінувало російськомовне населення, а в сільській місцевості – школи національних меншин. Протягом 30-х рр. XX ст. у мережі російських шкіл та шкіл національних меншин переважали як чотирирічні (I концентр) так і семирічні (II концентр) школи. Навчання відбувалося російською, українською й мішаними мовами. Школи намагалися підпорядковуватися структурі єдиної загальноосвітньої школи, в основі діяльності якої були національні принципи навчання й виховання.

Особливості роботи шкіл національних меншин у контексті здійснення диференційованого підходу до навчання дітей у 30 – 40-х рр. залежали від змісту навчальної частини, спрямованого на забезпечення загальнокультурних і національних цінностей (урахування місцевих звичаїв, мови, релігії; формування особистісних якостей, індивідуального характеру розвитку школярів з огляду на їхні культурні особливості: знання мов, елементів традиційної культури, звичаїв, норм поведінки, інтересів і нахилів; удосконалення та введення до навчальних програм історичних подій і територіального походження; вивчення російської,

української мов для загального розуміння), що стало фундаментом для здобуття школярами національних меншин середньої освіти. Діти повинні були оволодіти навичками усної та писемної мови, дотримання вимог культури усного й писемного мовлення; здобути основи національно-мовної свідомості й духовності. Національна освіта все ж вважалася однією зі складників загальнодержавної системи освіти під час написання нових планів і програм.

Отже, згорання національної політики СРСР негативно вплинуло на темпи розбудови етнонаціональної освіти. Процес уніфікації, що розпочався з прийняття схеми освіти Російської Федерації, спричинив не лише відступ від демократичних норм у розбудові освіти національних меншин, а й тиск на освітній сегмент – рідну мову. Українізація почала обмежуватися. На друкування єврейської, польської, німецької літератури, не виділялося коштів, були труднощі у створенні стабільного підручника, а різні реформи та структурні перебудови в закладах шкіл національних меншин послабили її авторитет серед учнів та батьківської громадськості. У другій половині 30-х рр. уніфікація освітнього простору спровокувала відсів учнів зі шкіл нацменшин. Зрештою, заклади освіти національних меншин у 1938 р. було реорганізацію в україномовні та російськомовні. Однак, не підлягає сумніву, що розвиток шкіл національних меншин мав велике значення для зростання грамотності та збереження культури представників різних національностей, які проживали на території України в досліджуваний період.

Список використаних джерел

1. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : [монографія] / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
2. Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917-1939 рр. : Дис.... канд. іст. наук. – Х., 1998. – С.151.
3. Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2007. – 687 с.
4. Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1922-1934.
5. Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. – 2-е. изд. – 1930. – Москва ; Харьков ; Минск, 1930. – С. 57.
6. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965) / М. С. Гриценко. – К. : Рад. шк., 1966. – 230 с.
7. Затонський В.П. З питань національної політики на Україні // Більшовик України. – 1933. – №9–10. – С.116.
8. Затонський В.П. Нові перемоги ленінської національної політики // Більшовик України. – 1933. - №13-14. – С. 36.
9. Збірник наказів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду УРСР. – 1938. – №38. – 16 лип. – С.152-153.
10. Інструкція про порядок реорганізації шкіл в західних областях України. – К. : НКО УРСР. Управління шкіл, 1939. – 19 с.
11. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України : в 2 т. : [монографія] / І. Л. Лікарчук. – К. : Видавець Ешке О. М., 2002. – Т.1 : (1917-1943 рр.). – 328 с.

12. Мац Д. М. На высоком подъеме: о работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. – Харьков, 1935. – №6. – С.60.
13. Межнациональные отношения. Термины и определения. Словарь-справочник. – К.: “Наук. думка”, 1991. – 406 с.
14. Михайлуца М., Бурундукова М. Сталінщина: розвал національних шкіл Одещини (1937 – 1938 рр.) // Розбудова держави. – 1994. - № 3. – С.45-47.
15. Накази наркома освіти УСРР Затонського В.П. «Про військові заняття в середній школі» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. – 1935. – №26. – С.4.
16. Наказ наркома освіти Затонського «Про оцінку успішності учнів» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. – 1935. - №34. – С.2-3.
17. Наказ Народного комісара освіти тов. Затонського "Про навчальні плани для початкової, неповної середньої та середньої школи УСРР" // Зб. наказів НКО УСРР. – 1935. – жовтень (додаток № 5/6). – С. 3–19.
18. Накази наркома освіти УСРР Затонського В.П. «Про викладання історії та суспільствознавства в початковій, неповній середній та середній школі» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. – 1936. – №26. – С.3.
19. Народна освіта України. Установи соціального виховання на 1 листопада 1929 р. – Харків : Держ. вид-во «Господарство України», 1930. – 63 с.
20. Національна доктрина розвитку освіти // Кремень В. Г. Освіта і наука України : шляхи модернізації : (Факти, роздуми, перспективи) / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2003. – С.180.
21. Національні відносини в Україні у XX столітті: Збірник документів і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1994. – 560 с.
22. Об организации Наркомпроса УССР (Из протокола заседаний СКК УСРР) // ЦДАВО України, ф.1 (ВУЦИК. 13 декабря 1929 г., 19 сентября 1930 г.), оп., спр.91, арк.57.
23. Очерки истории педагогической науки в СССР (1917-1980) / под. ред. : Н. П. Кузина, М. Н. Колмаковой. – М. : Педагогика, 1986. – 288 с.
24. Постанови Колегії НКО // Бюл. Наркомосвіти. – 1928. – Ч.44 (31), (24 жовт.-3 лист.). – С. 11.
25. Постанови партії та уряду про школу. – К.–Х. : Держ. учбово-педагог. вид-во "Рад. школа", 1947. – 152 с.
26. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» // Ком. освіта. – 1935. - №9. – С.1-11.
27. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. – 1935. – №34. – С.2-4.
28. Постанова № 1331 РНК УРСР „Про доповнення постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 року "Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України" // Зб. наказів та розпоряджень НКО УРСР. – 1938. – №33. – С.7.

29. Постишев П.П. Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С.В.Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 року // Червоний шлях. – 1933. - № 8 – 9. – С.261–272.

30. Про видання і продаж підручників для почткової, неповної середньої ієредньої школи : Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) // Ком. освіта. – 1935. - №7/8. – С.6-8.

31. Про загальне обов'язкове початкове навчання. Постанова ЦК ВКП(б) від липня 1930 р. // За загальне навчання : зб. директив та інструкцій. – Х. : Держ. Вид-во України, 1930. Вип.1. – 56 с.

32. Про запровадження єдиного навчального плану в школах УРСР // Зб. наказів та розпоряджень НКО УРСР. – 1940. - №2/21. – С.20-21.

33. Постановления партии и правительства о школе : сб. постановлений ЦК ВКП (б) и Совнаркомов СССР и РСФСР за 1931-1939 гг. – М. : Гос. Учеб.-пед.изд-во Наркомпроса РСФСР, 1939. – 104 с.

34. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – С.861.

35. Скрипник М. За єдину систему народної освіти / М. Скрипник. – Х., 1930. – С. 40. 101 с.

36. Скрипник М.О. Загальне навчання та політехнізація шкіл / М.О. Скрипник // Ком. освіта. – 1931. - №2/3.- С.7-24.

37. Скрипник М. О. Реконструкція країни і перебудова школи : Доповідь про кінцеве слово на IV Всеукраїнському зїзді «Робос» / М. О. Скрипник. – Х. : Рад. шк., 1932. – 89 с.

38. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф.1 “Центральний комітет Комуністичної партії України”, оп.6, спр.12 “Материалы к протоколам №№ 8, 22, 28, 33-35; 1-4, 6-10 засіданий Политбюро ЦК КП(б) Украины, 29 апреля – 18 декабря 1920 г.” – 110 арк., арк.278–278зв.

39. ЦДАГО України, ф.1 “Центральний комітет Комуністичної партії України”, оп.20, спр.7219 “Стенограмма собрания Одесского областного и городского партийного актива об итогах августовского пленума ЦК КП(б)У, 7 сентября 1937 г. – 8 сентября 1937 г.” – 161 арк., арк.85.

40. ЦДАГО України, ф.1 “Центральний комітет Комуністичної партії України”, оп.6, спр.476 “Материалы к протоколам № 20 засіданий Политбюро ЦК КП(б) Украины, 26 марта 1938 г. – 10 апреля 1938 г.” – 184 арк., арк.17-19.

41. ЦДАВОВ України. Протокол засідання колегії НКО УРСР від 17 грудня 1930 р. та матеріали до нього (таблиці) про перебіг роботи по загальному навчанню по 1 грудня 1930 р. про викладання укр. мови в школах нацменшин, про видання підручників та про сектор літ. контролю. (326). – Ф.166 (Наркомос УРСР. Секретаріат колегії), оп. 9, спр.783, арк. 29.

42. ЦДАВОВ України. Резолюція про роботу серед польських дітей, про роботу серед польського населення, про роботу польських шкіл 1930-35 рр. – Ф.166, оп.1, спр.230, арк. 26.

43. ЦДАВОВ України. Справи про діяльність нацменівських шкіл по районах і округах УСРР. – Ф.166 (Наркомос УРСР. 2 січня 1930 р.), оп.1, спр.230, арк. 204.

44. ЦДАВОВ України. Статистичні відомості окружних інспекторів народної освіти про стан трудових шкіл України, навчальні плани, програми, звіти та ін. за 1925/26 н.р., 1926/27 н.р. – Ф.166 (Наркомос УРСР. Адміністративно-організаційне управління. Вересень 1926 р. – травень 1928 р.), оп.6, спр. 259, арк.118.

3.2.2. Діяльність національних шкіл в умовах УРСР як відображення зовнішньої диференціації (50 – 60-ті рр. XX ст.)

На сучасному етапі суспільного розвитку Українська держава гарантує рівні права для всіх національностей, які проживають на її теренах. Розроблена протягом років незалежності концепція етнонаціональної політики, що знайшла відображення в Законі «Про національні меншини в Україні» (1992), Конституції України (1996), є основою для забезпечення прав та інтересів національних спільнот. Складність вирішення означеної проблеми зумовлюється не лише необхідністю подолання важких політичних, соціально-психологічних, мовно-культурних та інших наслідків деформації етнонаціональної сфери в минулому. Важливим завданням державотворення є забезпечення сприятливих умов для подальшого розвитку етнічних груп в Україні, і в цьому контексті – шкіл національних меншин.

Освіта національних меншин ґрунтується на принципах рівності здобуття систематизованих знань, умінь і навичок для формування гармонійної особистості та створенні державою умов для збереження й розвитку національних мов і культур. Правовою основою реалізації цих завдань є Декларація про державний суверенітет України, Конституція України, закони України «Про національні меншини в Україні», «Про мови», «Про освіту», «Про позашкільну освіту», а також деякі інші законодавчі акти. Національне законодавство і практика регулювання діяльності у сфері гарантування прав національних меншин на освіту будуються відповідно до міжнародних стандартів, викладених у Загальній декларації прав людини, Рамковій конвенції про захист національних меншин, Європейській хартії регіональних мов або мов меншин. Також беруться до уваги такі документи, як Гаазькі рекомендації з прав національних меншин на освіту та Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин⁹⁴⁵. Міністерство освіти і науки України здійснює роботу з імплементації й упровадження Європейської хартії регіональних мов або мов меншин відповідно до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» та згідно з переліком національних меншин України, до мов яких застосовуються положення

⁹⁴⁵ Бугаєв С. Освіта національних меншин та народів: загальноукраїнський контекст [Електрон. ресурс] / С. Бугаєв. – С. 1. – Режим доступу : www.ciet.org.ua/docs/sbornik/231-233_bugaev.doc

Хартії (білоруська, болгарська, гагаузька, грецька, єврейська, кримськотатарська, молдовська, німецька, польська, російська, румунська, словацька та угорська)⁹⁴⁶.

Важливим питанням модернізації освіти України на сучасному етапі є диференціація. Зазначимо, що поняття диференціація походить від лат. *differentia* – різниця, відмінність⁹⁴⁷. Диференціація навчання розглядається як «форма врахування індивідуальних особливостей учнів у процесі навчання на основі їх поділу на характерні типологічні групи за різними показниками (рівнем навчальних можливостей, успішністю, пізнавальним інтересом школярів, темпом навчання тощо)⁹⁴⁸. За твердженням академіка О. Сухомлинської, «диференціація в узагальненому вимірі включає насамперед особистісно орієнтований та індивідуалізований підхід до дитини у процесі її навчання як засіб (і форму) врахування індивідуальних особливостей учнів – їх предметних і діяльнісних схильностей й інтересів»⁹⁴⁹. Науковець обґрунтовує, що «під диференційованим підходом в українському шкільництві дослідники розуміють складний і розмежований, різнобічний процес, що виявляється у різних формах, як зовнішній, так і внутрішній, який узгоджується і підпорядковується й меті освіти, і загальноосвітнім процесам, а також великою мірою ідеологічним і соціоекономічним чинникам. Він має різні форми вияву: зовнішні – розмаїття типів навчальних закладів, наявність додаткових і спеціальних факультативів і курсів, які пропонують розширений зміст освіти, визначення типів навчального закладу на основі господарських потреб найближчого оточення школи тощо»⁹⁵⁰. Під внутрішньою диференціацією розуміють «розподіл навчальних планів, програм за рівнем складності, наявністю/відсутністю окремих предметів, різних термінів навчання в межах навчальних закладів відповідно до їх типів та спрямованості»⁹⁵¹. Також розрізняють «національний критерій диференціації шкільної освіти». Як наголошує Л. Березівська, запровадженню диференціації за національним критерієм сприяло положення про забезпечення всіх націй та національних

⁹⁴⁶ Європейська Хартія місцевого самоврядування та розвиток місцевої регіональної демократії в Україні : наук.-практ. посібник / Упоряд. О. В. Бейко, А. К. Гук, В. М. Князев; за ред. М. О. Пухтинського, В. В. Толканова. – К. : Крамар, 2003. – С. 42.

⁹⁴⁷ Березівська Л. Д. Державна політика царату щодо диференціації організації і змісту шкільної освіти / Л. Д. Березівська // Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.): монографія / авт. : О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек, Л. Д. Березівська, Н. М. Гупан, Л. С. Бондар, Н. Б. Антонець, Т. В. Філімонова, М. Я. Антонець, Т. І. Куліш, С. М. Шевченко – К. : Пед. думка, 2013. – С. 11.

⁹⁴⁸ Ярошенко О. Г. Диференціація навчання / О. Г. Ярошенко // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 210.

⁹⁴⁹ Сухомлинська О. В. Переднє слово // Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.): монографія / авт. : О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек, Л. Д. Березівська, Н. М. Гупан, Л. С. Бондар, Н. Б. Антонець, Т. В. Філімонова, М. Я. Антонець, Т. І. Куліш, С. М. Шевченко – К. : Пед. думка, 2013. – С. 5.

⁹⁵⁰ Там само, с. 6.

⁹⁵¹ Там само.

меншин, які проживають в Україні, вихованням і навчанням їхньою рідною мовою⁹⁵².

Аналіз досліджень із проблеми розвитку шкіл національних меншин засвідчує, що питання організації цих навчальних закладів давно цікавили дослідників. Саме на середину 20-х – початок 30-х рр. XX ст. припадає розквіт національно-культурного будівництва, розбудова мережі культурно-освітніх установ для національних меншин. Науковці проаналізували зроблені державою кроки у напрямі їх створення та фінансування в означений період (Авдієнко М., Бистрицька О., Войнолович В., Войнолович Л., Марчук М., Очеретко С., Чирко Б.). Заслужують на увагу дослідження сучасних науковців В. Недольської (1996), О. Бистрицької (1998), В. Орлик (1998), О. Обидьонові (2000), Н. Рудницької (2002), І. Задерейчук (2005), Н. Кротік (2007) та ін., в яких висвітлено питання організації системи освіти для національних меншин. Водночас зазначимо, що особливості розвитку шкіл національних меншин у контексті диференціації загальної середньої освіти в УРСР (50 – 60-ті рр. XX ст.) належно не досліджено. Отже, метою цього розділу є аналіз особливостей розвитку шкіл національних меншин у контексті диференціації загальної середньої освіти в УРСР в означений період.

У цей час відбувалися істотні зміни в суспільному житті УРСР. Педагогічні засади освітньої реформи відобразилися в постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про затвердження положення про школи-інтернати» (1956), «Про затвердження положення про школи-інтернати» (1957), проектах «Тимчасове положення про школу-інтернат» (1956), «План переходу шкіл УРСР на нову систему» (1959), Законі Верховної Ради УРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (1959), доповідній записці «Про навчальний план з російської мови і літератури в школах УРСР» (1960) та ін. У Законі «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (1959) визначено завдання про забезпечення навчання дітей рідною мовою⁹⁵³. На перший погляд, Закон гарантував демократизацію шкільної справи, а насправді сприяв подальшій русифікації України. Адже на рішення батьків щодо мови навчання дітей впливало пріоритетне становище російської мови в Україні. У Законі (ст. 9) зазначалося: «Навчання в школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. В школу, з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не проводиться викладання в школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів». Також передбачалося забезпечити «необхідні умови для вивчення і поліпшення якості

⁹⁵² Березівська Л. Д. Державна політика щодо диференціації організації і змісту шкільної освіти в УСРР // Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.) : монографія / авт. : О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек, Л. Д. Березівська, Н. М. Гупан, Л. С. Бондар, Н. Б. Антоненко, Т. В. Філімонова, М. Я. Антоненко, Т. І. Куліш, С. М. Шевченко. – К. : Педагогічна думка, 2013. – С. 296.

⁹⁵³ Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. – К. : Рад. школа, 1959. – С. 3.

викладання в школах з українською мовою або іншою мовою навчання російської мови, яка є могутнім засобом міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби народів СРСР і прилучення їх до скарбів російської і світової культури, а також української мови в школах з російською або іншою мовою навчання всіма учнями, батьки яких і самі учні обрали цю мову для вивчення»⁹⁵⁴. Ми поділяємо думку дослідників, що «цей факт яскраво засвідчує мовну політику союзного уряду в напрямі здійснення планомірної русифікації в Україні з метою асимілювання українського і створення єдиного радянського народу»⁹⁵⁵. Отже, проголосивши велику роль і важливість російської мови у розвитку шкільної освіти та дозволивши батькам вибирати мову, яку вивчатиме дитина (російську чи українську), визначати, в яку школу вона ходитиме, ЦК КПРС і РМ СРСР «створили всі передумови на користь російської мови, по суті узаконили поглиблення русифікації»⁹⁵⁶.

Ознайомлення з доповідною запискою Міністерства освіти УРСР «Про навчальний план з російської мови і літератури в школах УРСР» (1960) підтверджує тезу про намагання поглибити русифікацію засобами шкільної освіти, а саме: «ставилися завдання збільшити кількість годин на вивчення російської мови в українських школах, щоб наздогнати білоруські школи»⁹⁵⁷. Це пояснювалося тим, що «для того, щоб забезпечити таку ж кількість годин, як і в школах з білоруською мовою навчання, необхідно в 2 і 3 класах збільшити на 0,5 год вивчення російської мови за рахунок зменшення української мови»⁹⁵⁸.

На XXII з'їзді КПРС (17–31 жовтня 1961 р.) було затверджено нову національну програму, де проголошувалася ідея «злиття націй» і визначалася політика відвертої русифікації⁹⁵⁹. Це сприяло ще більшому зміцненню позицій російської мови в Україні, яка стала обов'язковою мовою в офіційному житті. Адже завдяки асиміляції збільшувалася кількість російськомовного населення; ставала відчутною зрусифікованість значної частини населення УРСР⁹⁶⁰. Росіяни переважали й серед висококваліфікованої, технічної, наукової і викладацької інтелігенції, а також становили значну частку в керівному апараті УРСР⁹⁶¹. Порівняно з росіянами інші національні меншини, зокрема євреї, були задіяні в медицині та мистецтві, молдавани, угорці, поляки, болгари були в основному

⁹⁵⁴ Там само, с. 10.

⁹⁵⁵ Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : [монографія] / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – С. 263.

⁹⁵⁶ Лизанчук В. Навічно кували кайдани : факти, документи, комент. Про русифікацію в Україні / В. Лизанчук. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1995. – С. 256.

⁹⁵⁷ Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : [монографія] / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – С. 269.

⁹⁵⁸ Доповідна записка «Про навчальний план з російської мови і літератури в школах УРСР», 1960 р. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2691, арк. 4.

⁹⁵⁹ XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу 17–31 жовтня 1961 р. Стенографічний звіт. – К., 1962. – Ч. 1. – С. 205–26.

⁹⁶⁰ Русифікація освітньої сфери України 50–80-х років XX ст. у сучасній історіографії / Н. Брехунець // Історичний журнал : Наукове громадсько-політичне видання. – 2004. – № 6/7. – С. 96–103.

⁹⁶¹ Там само.

вчителями в національних школах і становили незначний відсоток від загальної кількості інтелігенції.

У результаті проведення реформ освіти у досліджуваний період в Україні було створено умови для розвитку радянської культури і школи. Завдяки реалізації національної політики школа стала доступною для всіх національностей⁹⁶². Як стверджував відомий тогочасний педагог М. Грищенко, «школа Української РСР з перших днів свого існування повністю забезпечує дітям трудящих можливість учитися своєю рідною мовою. В республіці працювали і працюють школи з українською, російською, молдавською й іншими мовами навчання»⁹⁶³.

У досліджуваний період простежувалася різнотипність шкіл із російською мовою навчання (школи робітничої і сільської молоді, роздільні і спільні, змішані (двомовні та тримовні школи), сільські або міські, денні середні, вечірні (змінні) й заочні середні школи молоді, що працювала; школи-інтернати, спеціальні школи-інтернати для дітей із вадами фізичного й розумового розвитку; технікуми та інші середні й вищі навчальні заклади). Як зазначає Л. Березівська, основними напрямками диференціації для шкіл робітничої молоді (далі – ШРМ) були такі: розподіл учнів за територіальним (міська й сільська молодь) і віковим (від 14 до 18 років) критеріями; організація профільного навчання (у ШРМ – промисловий, у школах сільської молоді (далі – ШСМ)* – сільськогосподарський); поглиблене вивчення деяких профільних предметів (тваринництво, рослинництво); доповнення основної класно-урочної форми навчання іншими формами – індивідуальні та групові консультації, сесійна форма навчання⁹⁶⁴. На думку дослідниці, зовнішня диференціація організації шкільної освіти ґрунтувалася не на здібностях і нахилах учнів, а на їхній належності передусім до певної статі чи національності⁹⁶⁵. Школи розрізнялися за соціальною і національною ознаками, що було притаманним як школі з українською, так і російською мовою викладання та школам національних меншин.

Особливістю розвитку шкіл національних меншин у контексті диференціації загальної середньої освіти в УРСР було те, що в школах із російською мовою

⁹⁶² Гомоннай В. В. Народна освіта Радянського Закарпаття / В. В. Гомоннай. – К.; Ужгород: Рад. шк., 1988. – С. 49.

⁹⁶³ Грищенко М. М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР / М. М. Грищенко // Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР 1917 – 1957 : наук. записки. – Том VI. – Серія педагогічна. – К. : Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1957. – С. 115.

* В умовах воєнного часу виникла потреба диференціювати шкільну освіту – для підлітків-працівників були організовані загальноосвітні школи нового типу: школи робітничої молоді (ШРМ) і школи сільської молоді (ШСМ). Поява загальноосвітньої школи нового типу, з одного боку, пояснювалася потребами воєнного часу, а з іншого – це був перший крок держави в здійсненні диференціації шкільної освіти (Березівська Л. Д. Державна політика щодо диференціації організації та змісту шкільної освіти в Україні (кінець 30-х – перша половина 50-х рр. XX століття) / Л. Д. Березівська // Освіта та педагогічна наука. – 2013. – №4 (159). – С. 62.).

⁹⁶⁴ Березівська Л. Д. Державна політика щодо диференціації організації та змісту шкільної освіти в Україні (кінець 30-х – перша половина 50-х рр. XX століття) / Л. Д. Березівська // Освіта та педагогічна наука. – 2013. – №4 (159). – С. 62.

⁹⁶⁵ Там само, с. 64.

навчання, зокрема в початкових і середніх, сільських та міських, двомовних і тримовних та школах-інтернатах, могли навчатися всі охочі. В них здобували знання діти різних національностей: білоруси, євреї, болгар, молдаване, гагаузи та ін. Порівняно зі школою з російською мовою навчання у молдавській, угорській та польській навчалися лише діти молдаван, угорців і поляків⁹⁶⁶.

Для нашого аналізу важливим є визначення тенденції розвитку шкіл національних меншин. У 1945/46 н. р. в УРСР функціонувало 24497 шкіл із українською мовою навчання, 2276 – російською, 17 – польською, 1 – єврейською, 165 – молдовською, 1 – румунською, 14 – узбецькою, 2 – туркменською, 1 – вірменською, 171 – з двома-трьома мовами навчання. В 1946/47 н. р. ситуація дещо змінилася: діяло 25863 школи з українською мовою навчання, 2426 – російською, 5 – польською, 1 – єврейською, 158 – молдовською, 1 – словацькою, 101 – угорською, 16 – узбецькою, 2 – казахською, 2 – туркменською, 1 – вірменською, 62 – з двома-трьома мовами навчання⁹⁶⁷.

Порівняно з довоєнним періодом, як свідчать джерела, започатковано школи народів республік СРСР (казахи, туркмени та ін.). Але у зв'язку з посиленням русифікаторської політики в галузі освіти ця тенденція змінилася⁹⁶⁸. Вже наступного навчального року такі школи припинили свою діяльність. Усього в 1947/48 н. р. в Україні діяло 29025 шкіл, у тому числі з українською мовою навчання – 26067, російською – 2632, молдовською – 166, угорською – 101, румунською – 13, татарською – 1 та 39 шкіл із двома – трьома мовами навчання⁹⁶⁹.

Русифікаторські заходи, що проводилися під гаслом інтернаціоналізму, посилились у 50-х рр. У 1950/51 н. р. в Україні функціонувало 28971 школа, із них 26801 – з українською мовою навчання, 2846 – російською, 171 – молдовською, 101 – угорською, 9 – румунською, 1 – татарською та 54 шкіл із двома – трьома мовами навчання. На кінець 1952/53 н. р. в УРСР діяло 28687 шкіл, зокрема 12563 – початкові, 11707 – семирічних, 4417 – середніх; за мовною ознакою 25464 – з українською мовою навчання, 2958 – російською, 175 – молдавською, 98 – угорською, 6 – польською⁹⁷⁰. За даними Л. Березівської, в 1953/54 н. р. усього налічувалося 29549 шкіл, серед них 25192 – з українською мовою навчання, 4027 – російською, 173 – молдовською, 98 – угорською, 6 – польською⁹⁷¹. Як бачимо,

⁹⁶⁶ Там само.

⁹⁶⁷ Відродження шкіл національних меншин на Україні (із фондів музею) / За ред. А. І. Кирпач, В. В. Тригубенко, І. Г. Ліханова. – К. : Педагогічний музей України. Крижопіль друк, 1993. – С. 20.

⁹⁶⁸ Там само.

⁹⁶⁹ Там само.

⁹⁷⁰ Річний звіт про роботу шкіл УРСР за 1952/53 н. р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 15, спр. 1348, арк. 1 – 2.

⁹⁷¹ Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : [монографія] / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – С. 237.

кількість шкіл із російською мовою навчання зростала. Проте зміст навчально-виховного процесу був єдиним⁹⁷².

Навчальні програми для 1 – 10-х класів 1953 р. розроблялися відповідно до постанов 30-х рр. і виховували учнів у дусі радянського патріотизму. Аналіз їх свідчить про те, що в них Україна не розглядалася як держава, не вивчалася її історія та географія⁹⁷³. Крім того, як стверджує Л. Березівська, у навчальних програмах не було поняття «український народ»⁹⁷⁴.

У 1952/53 н. р. в школах УРСР запроваджено нові плани⁹⁷⁵. Від попереднього (за 1946 р.)⁹⁷⁶ вони відрізнялися тим, що в них українську мову й літературу, як і російську мову й літературу було об'єднано в один предмет, а також додано такі нові предмети, як психологія і логіка (табл. 1, 2).

Ознайомлення з навчальним планом шкіл із російською та українською мовами навчання за 1952/53 н. р. показало, що до об'єднання такі предмети, як російська та українська література викладалися лише з 5-го класу. Проте на російську мову й літературу в 1-х класах виділялося на 1 год більше, у 2 – 4-х та 7-х класах кількість годин залишалася незмінною; у 5 – 6-х класах виділялося на 2 год більше й у 8 – 10-х класах – на 1 год. Щодо української мови й літератури, то в 2 – 4-х класах кількість годин залишалася без змін (українська мова та література в 1-х класах не викладалися); у 5 – 9-х класах – виділялося на 2 год більше, в 10-х класах – на 3 год. На арифметику в 1-х, 3-х і 4-х класах припадало на 1 год менше; в 2-х і 5-х – без змін; у 6-х – 2 год. Зауважимо, що в 1946 р. арифметика викладалася по 5-й клас, а у 1952/56 н. р. – по 6-й. На алгебру в 6-х класах виділялося на 1 год менше, у 7 – 9-х – без змін, у 10-х – на 1 год менше. Геометрія у 5-х, 7 – 8-х класах викладалася без змін, у 6-х – на 1 год менше, в 9 – 10-х – на 1 год менше. Такі предмети, як тригонометрія, фізика, хімія, географія, Конституція СРСР коливалися в бік збільшення на 1 год. На викладання астрономії, історії, креслення кількість годин залишилася незмінною. Іноземна мова стала викладатися з 2-го класу, а в попередній період вивчалася з 5-го. Із 6-го класу на її вивчення виділялося на 1 год більше. Також військову й фізичну підготовку було замінено фізичним вихованням, а години викладання залишилися без змін. Малювання було запроваджено до 5-го класу. На співи і малювання виділялося на 0,5 год більше.

⁹⁷² Програми для шкіл I – X класів на 1953 р., т. I // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1346, арк. 120.

⁹⁷³ Програми для шкіл I – X класів на 1953 р., т. II // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1346, арк. 122.

⁹⁷⁴ Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : [монографія] / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – С. 238.

⁹⁷⁵ Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР на 1952/53 н. р. – К. : Державне учбово-педагогічне видавництво «Рад. школа», 1952 // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1344, арк. 2.

⁹⁷⁶ Постанова Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти. Т. 2. (6 травня – 23 грудня 1946 р.) // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 128, арк. 110 – 116.

Таблиця 1

Навчальний план початкової, семирічної та середньої школи з українською мовою навчання (1952/53 н. р.)⁹⁷⁷

№п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Російська мова і література	13	10	11	6	7	6	5	4	4	4
2	Українська мова і література	-	3	5	5	6	6	6	5	5	5
3	Каліграфія	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-
4	Арифметика	6	6	5	6	6	2	-	-	-	-
5	Алгебра	-	-	-	-	-	3	3-2	3-2	2	2
6	Геометрія	-	-	-	-	1	2	2-3	2-3	1-2	2
7	Тригонометрія	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
8	Фізика	-	-	-	-	-	2	2-3	3	3-2	3-4
9	Хімія	-	-	-	-	-	-	2	2	2	3
10	Астрономія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
11	Природознавство	-	-	-	1-2	2	3	2	2	2-3	-
12	Географія	-	-	-	2	3-2	2	2	3-2	2-3	-
13	Історія	-	-	-	3-2	2	2	2	4	4-3	4
14	Конституція СРСР, Конституція УРСР	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
15	Іноземна мова	-	-	2	2	3-4	3	3-2	2-3	3	4-3
16	Фізичне виховання	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2
17	Малювання	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-
18	Креслення	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1
19	Співи	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-
20	Психологія	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
21	Логіка	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Разом		24	24	27	29	33	33	33	33	34	34

Таблиця 2

З навчального плану початкової, семирічної та середньої школи з російською мовою навчання (1952/53 н. р.)⁹⁷⁸

№п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Російська мова і література	13	10	11	6	7	6	5	4	4	4
2	Українська мова і література	-	3	5	5	6	6	6	5	5	5

⁹⁷⁷ Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР на 1952/53 н. р. – К. : Державне учбово-педагогічне видавництво «Рад. школа», 1952 // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1344, арк. 2.

⁹⁷⁸ Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР на 1952/53 н. р. – К. : Державне учбово-педагогічне видавництво «Рад. школа», 1952 // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1344, арк. 2.

Аналіз навчальних планів і звітів шкіл із російською мовою навчання порівняно зі школами молдовською та угорською мовами навчання за 1952/53 н. р. засвідчує, що на російську мову та літературу було виділено на 1 год більше⁹⁷⁹. Зазначимо, що навчальні плани для шкіл із російською мовою навчання нічим, крім збільшення кількості годин на навчання російської мови та літератури й вивчення російської культури, не відрізнялися від навчальних планів шкіл з українською, польською, молдовською та угорською мовами навчання⁹⁸⁰. Проте у процесі навчання в школах із російською мовою вивчалися елементи російської культури, а під час викладання рідної мови та літератури учні здобували знання з історії свого народу. Російська мова вивчалася в усіх школах Української РСР⁹⁸¹. У школах із молдовською та угорською мовами навчання здійснювалося мовами національних меншин, вивчалися рідна мова, література, історія, географія та елементи національної культури. Крім того, підручники були надруковані національними мовами⁹⁸². Як зазначають дослідники, школи з російською мовою навчання в основному розташовувалися в містах, і були найкраще забезпечені матеріально-технічним приладдям, підручниками, методичною та навчальною літературою. Водночас українській школі часто не вистачало навіть підручників, а школи національних меншин були ще в гіршому стані. Краще були забезпечені лише школи Закарпаття. Місцева влада та педагогічна громадськість надавали їм необхідну матеріальну та фінансову допомогу⁹⁸³.

Вивчення та аналіз звітів шкіл національних меншин Закарпатської області за 1951/52 н. р. та 1952/53 н. р. показали, що, за даними обласного відділу освіти, діти були забезпечені загальним семирічним навчанням рідною мовою. Кількість середніх шкіл також збільшилася – 58 проти 28 шкіл у 1946/47 н. р. (25 нових українських шкіл, 3 – російські й нарешті вперше – 2 середні школи з угорською мовою навчання). Для випускників семирічок з угорською та румунською мовами навчання передбачалася можливість продовжувати навчання у 8-х класах із російською, українською чи угорською мовами⁹⁸⁴. Для ефективного засвоєння російської мови та літератури було створено навіть спеціальні спрощені граматики, а також написано нові підручники для шкіл національних меншин. Крім того, в

⁹⁷⁹ Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР на 1952/53 н. р. – К. : Державне учбово-педагогічне видавництво «Рад. школа», 1952 // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1344, арк. 2; Програми для шкіл I – X класів на 1953 р., т. II // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1346, арк. 122.

⁹⁸⁰ Там само; Програми для шкіл I – X класів на 1953 р., т. II // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1346, арк. 4 – 6.

⁹⁸¹ Там само.

⁹⁸² Капітан Л. Етнонаціональний аспект організації шкільництва в повоєнному Закарпатті / Л. Капітан // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 165

⁹⁸³ Капітан Л. Етнонаціональний аспект організації шкільництва в повоєнному Закарпатті / Л. Капітан // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 165 – 166.

⁹⁸⁴ Звіт про роботу шкіл УРСР за 1952/53 н. р. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1348, арк. 2 – 12; Капітан Л. І. Закарпаття повоєнного періоду : проблеми етнокультурного розвитку у контексті радянзації краю, 1945 – 1964 рр. : дис.... доктора іст. наук : 07.00.01 / Капітан Лариса Іванівна; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2013. – С. 138.

Закарпатті угорськомовні школи забезпечувалися підручниками⁹⁸⁵. За 1951 р. у роздрібній торгівлі області було реалізовано 31,7 тис. примірників підручників угорською мовою і 37,7 тис. – російською⁹⁸⁶. Зазначимо, що в Закарпатті, як і в усій Україні, російська мова мала в школах провідні позиції порівняно з українською, де навчання здійснювалося не російською і не українською, а національними мовами⁹⁸⁷.

Аналіз звітів молдовських і угорських шкіл Закарпатської області за 1953/54 н. р. показав, що з кінця 1953 р. в Закарпатті вдосконалювалася мережа шкіл з угорською мовою навчання, а з 1954 р. запрацювали школи з румунською і словацькою мовами. Зазначимо, що в цей період угорці, після росіян і українців, були чи не єдиною національною групою населення Закарпаття, задоволенню етноспецифічних потреб якої сприяла влада. Це стосувалося насамперед організації національного угорського шкільництва⁹⁸⁸, хоча поступово посилювався процес обмеження можливостей представників національних меншин у реалізації свого права навчатися рідною мовою. Але в Закарпатті це відбувалося не так динамічно, як загалом у країні. Розглянемо статистику закарпатських шкіл та шкіл Львівської області (табл. 3 і 4).

Таблиця 3

Закарпатські школи станом на 1954/55 н. р.⁹⁸⁹

Мова навчання	Початкові школи		Семирічні школи		Середні школи		Разом	
	шкіл	учнів	шкіл	учнів	шкіл	учнів	шкіл	учнів
Українська	343	14668	259	57056	79	39900	681	111624
Російська	4	128	3	830	11	6388	18	7346
Угорська	35	1325	54	10681	10	4859	99	16865
Молдавська	6	152	7	2174	1	531	14	2857
Разом	388	16273	323	70741	101	51678	812	138692

Як бачимо, в Закарпатській області у 1954/55 н. р. функціонувало найбільше шкіл із українською мовою навчання, менше за них – угорських та молдовських, і незначна частка припадала на школи з російською мовою навчання. Шкіл із

⁹⁸⁵ Лизанець П. Українська мова в угорськомовних школах Закарпаття та в Угорщині / П. Лизанець. – Acta Hungarica III. – 1994. – С. 126.

⁹⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 2 «Рада Міністрів Української РСР», оп. 7, спр. 7267 «Матеріали про стан і роботу початкових і середніх шкіл в Українській РСР, 1950/51 н. р.», арк. 78; Капітан Л. Етнонаціональний аспект організації шкільництва в повоєнному Закарпатті / Л. Капітан // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 169.

⁹⁸⁷ Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К. : ІПЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 410.

⁹⁸⁸ Річний звіт про роботу шкіл УРСР за 1953/54 н. р. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1544, арк. 1 – 2.

⁹⁸⁹ Відродження шкіл національних меншин на Україні (із фондів музею) / За ред. А. І. Кирпач, В. В. Тригубенко, І. Г. Ліханова. – К. : Педагогічний музей України. Крижопіль друк, 1993. – С. 20.

румунською та словацькою мовами навчання взагалі не було, не кажучи про циганські чи єврейські. У Львівській області переважна кількість шкіл – із українською мовою навчання, менше – із російською, й найменше – із польською мовою навчання (табл. 4).

Таблиця 4

Статистика по Львівській області (1954 – 1957)⁹⁹⁰

Мова навчання	Кількість шкіл		
Українська	885	930	922
Російська	25	52	42
Польська	16	3	3

Дані таблиць засвідчують, що українські школи розвивалися краще порівняно зі школами інших національностей. Очевидно, це можна пояснити тим, що саме в Закарпатській області українська мова була мовою спілкування й запровадження її у школах національних меншин активно підтримувало місцеве керівництво. Серед шкіл національних меншин переважали російські школи. Незважаючи на те, що для розвитку шкіл національних меншин влада виділяла кошти на забезпечення навчальним приладдям (особливо підручниками) та матеріально-технічними засобами (підручники були мовами національних меншин), жодна з етнічних меншин не мала більш-менш задовільної мережі семирічок національною мовою⁹⁹¹.

У 1957 р. було затверджено нові навчальні плани для початкової, семирічної та середньої школи (10 років) з українською, російською, польською, угорською й молдовською мовами навчання на 1957/58 н. р. (табл. 5, 6, 7, 8 і 9)⁹⁹². Порівнявши нові плани з попередніми (1952/53 н. р.), бачимо збільшення кількості годин на вивчення російської мови та літератури в усіх школах і зменшення їх на вивчення української мови та літератури в школах із українською та російською мовами навчання. Також передбачався поділ на групи для занять у майстернях, на шкільних навчально-дослідних ділянках, фізкультурою (дівчата і хлопці), а також для вивчення іноземних мов.

⁹⁹⁰ Відродження шкіл національних меншин на Україні (із фондів музею) / За ред. А. І. Кирпач, В. В. Тригубенко, І. Г. Ліханова. – К. : Педагогічний музей України. Крижопіль друк, 1993. – С. 3.

⁹⁹¹ Річний звіт Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1956-57 н. р. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 21 – 30, 146 арк., арк. 1 – 2.

⁹⁹² Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР за 1957/58 н. р. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2348, арк. 5 – 7; Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР на 1952/53 н. р. – К. : Державне учбово-педагогічне видавництво «Рад. школа», 1952 // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1344. – Арк. 2.

Таблиця 5

Навчальний план початкової, семирічної та середньої школи з українською мовою навчання на 1957/58 н. р.

№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Українська мова і література	13	10	11	6	7	6	5	4	4	4
2	Російська мова і література	-	3	5	5	6	6	6	5	5	5
3	Каліграфія	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-
4	Арифметика	6	6	5	6	6	2	-	-	-	-
5	Алгебра	-	-	-	-	-	3	3-2	3-2	2	2
6	Геометрія	-	-	-	-	1	2	2-3	2-3	1-2	2
7	Тригонометрія	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
8	Фізика	-	-	-	-	-	2	2-3	3	3-2	3-4
9	Хімія	-	-	-	-	-	-	2	2	2	3
10	Астрономія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
11	Природознавство	-	-	-	1-2	2	3	2	2	2-3	-
12	Географія	-	-	-	2	3-2	2	2	3-2	2-3	-
13	Історія	-	-	-	3-2	2	2	2	4	4-3	4
14	Конституція СРСР, Конституція УРСР	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
15	Іноземна мова	-	-	2	2	3-4	3	3-2	2-3	3	4-3
16	Фізичне виховання	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2
17	Малювання	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-
18	Креслення	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1
19	Співи	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-
20	Психологія	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
21	Логіка	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Разом		24	24	27	29	33	33	33	33	34	34

Таблиця 6

З навчального плану початкової, семирічної та середньої школи з російською мовою навчання на 1957/58 н. р.

№п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Російська мова і література	13	10	10	6	7-6	6-5	5	4	4	4
2	Українська мова і література	-	3	4	4	5-6	5-6	5	4-3	3	3

Таблиця 7

З навчального плану початкової, семирічної та середньої школи з польською мовою навчання на 1957/58 н. р.

№п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Польська мова і література	13	10	10	6	7-6	6-5	5	2-3	2	2
2	Російська мова і література	-	3	4	4	5-6	5-6	6	6-5	5	5

Таблиця 8

З навчального плану початкової, семирічної та середньої школи з угорською мовою навчання на 1957/58 н. р.

№п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Угорська мова і література	13-10	9	9	5	6	6-5	5	2-3	2	2
2	Російська мова і література	0-3	4	5	5	6	5-6	6	6-5	5	5

Таблиця 9

З навчального плану початкової, семирічної та середньої школи з молдовською мовою навчання на 1957/58 н. р.

№п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Молдовська мова і література	13	9	9	5	6	6-5	5	2-3	2	2
2	Російська мова і література	-	4	5	5	6	5-6	6	6-5	5	5

Аналіз навчальних планів для шкіл із польською, угорською та молдовською мовами навчання показав, що порівняно зі школами з українською й російською мовами навчання в них не вивчалися українська мова та література. Нові навчальні плани охоплювали лише російську мову й літературу, рідну мову та літературу.

У 1958/59 н. р. функціонувало 25380 шкіл із українською мовою навчання, 4054 – російською, 157 – молдовською, 99 – угорською, 3 – польською, 1 – українською й російською, 1 – з угорською й російською⁹⁹³. У 1959/60 н. р. діяло 25307 шкіл із українською мовою навчання, 4199 – російською, 148 – молдовською, 99 – угорською, 3 – польською, 304 – українською і російською, 8 – молдовською і російською, 1 – угорською й російською. У 1960/61 н. р. шкіл із українською мовою навчання було 25377, російською – 4309, молдовською – 146, угорською – 99,

⁹⁹³ Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – С. 269.

польською – 3, українською й російською – 302, молдовською й російською – 10, із угорською й російською – 1⁹⁹⁴.

Аналіз навчальних планів для шкіл із польською, угорською та молдовською мовами навчання показав, що порівняно зі школами з українською та російською мовами навчання, в них не вивчалися українська мова та література. Нові навчальні плани охоплювали лише російську мову й літературу, рідну мову й літературу. Навчальні плани 1961/62 н. р. в УРСР для шкіл із російською, молдовською, польською й угорською мовами навчання відрізнялися від попередніх планів лише навантаженням із української й російської мов, а також відсутністю таких предметів, як психологія і логіка. Замість них з'явилися виробниче навчання і практичні заняття в майстернях, уроки доведення й ручна праця⁹⁹⁵. Порівняно з навчальними планами сільських шкіл, за якими вивчалось сільське господарство, навчальні плани міських шкіл передбачали вивчення заводів і фабрик міста тощо.

Таблиця 10

З навчального плану для восьмирічної та середньої школи з російською, молдовською, польською та угорськими мовами навчання на 1961/62 н. р.

№п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень								Середня школа з виробничим навчанням		
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
											Варіант №1	Варіант №2
У школах з російською мовою навчання												
1	Російська мова	12	10	11	10-9	4	5-4	2	4-3	-	-	-
2	Українська література	-	-	-	-	2	2	2	1-2	3	3-2	3
У школах з молдовською, польською і угорською мовою навчання												
1	Рідна мова	12	8	8-7	6	4-3	4-3	2	3-2	-	-	-
2	Рідна література	-	-	-	-	2	2	2	2	2	2	2
3	Російська мова	-	4	6-7	7	3-4	3	2	2-3	1	1	1

Нові навчальні плани відрізнялися від попередніх такими нововведеннями: поява нових предметів (2-й клас – українська мова, 5-й – українська література, 10-й – курс економічної географії зарубіжних країн, 11-й – замість Конституції СРСР і УРСР – основи політичних знань, 9-й клас – цивільна оборона); збільшення

⁹⁹⁴ Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – С. 269.

⁹⁹⁵ Про нові навчальні плани для шкіл Української РСР // Рад. шк. – 1961. – № 8. – С. 18 – 19; Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР за 1957/58 н. р. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2348, арк. 18 – 19.

кількості годин на трудове виховання й виробниче навчання; дозвіл ділити на дві групи 5 – 8-мі класи на уроках іноземної мови, на практичних заняттях із виробничої практики за наявності в класі понад 25 учнів; роздільні уроки фізкультури для хлопців і дівчат у 9 – 11-х класах та ін.

Згодом, у 1965 р. перед Міністерством освіти УРСР було поставлено завдання вдосконалення навчальних планів для шкіл республіки з урахуванням їх двомовності, підготовки програм і підручників із особливих для республіки предметів (українська мова та література, російська мова, мови національних меншин, історія й географія УРСР), трудового навчання, програм та підручників для початкових класів⁹⁹⁶. Так, у 1966 р. було затверджено навчальні плани для шкіл із російською або українською мовою навчання й викладання деяких предметів іноземною мовою; угорською, польською та молдовською мовами навчання⁹⁹⁷. Навчальні плани для шкіл із польською, угорською та молдовською мовами навчання відрізнялися від попередніх навчальних планів тим, що з них взагалі було вилучено виробниче навчання й практичні заняття в майстернях, уроки домоведення та ручну працю, а замість них уведено трудове навчання, факультативні заняття, бесіди про суспільство та суспільствознавство⁹⁹⁸.

У 1966/67 н. р. в УРСР функціонувало 28977 шкіл. За мовами навчання вони розподілилися так: 23510 (4594 тис. учнів) – з українською мовою навчання; 4723 (2646 тис. учнів) – російською; 124 – молдовською; 73 – угорською; польською – 2; із двома мовами навчання (українська й російська, угорська й російська, молдовська й російська та ін.) – 545⁹⁹⁹. Зауважимо, що в 50 – 60-ті роки школи національних меншин функціонували там, де проживала найбільша етнічна група, а також поділялися за соціальною й національною ознакою і відрізнялися лише мовами навчання.

Становище національних меншин у державі, врахування їхніх інтересів у суспільному житті є одним із показників розвитку демократії, забезпечення прав людини. Здавалося б, зміни у справі етнонаціонального відродження набували безповоротного характеру. Однак в умовах реформування освіти УРСР, формування адміністративно-командної системи управління, посилювалися процеси русифікації. Проте державна політика здебільшого спрямовувалася на те, щоб не залишити поза увагою жодної ланки виховної й освітньої роботи, яка вважалася невід'ємним ідеологічним складником.

⁹⁹⁶ Про навчальні плани і програми для восьмирічних і середніх шкіл УРСР на 1964/65 н. р. // 36. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. – 1964. – № 15/16. – С. 2 – 11; Довідка Міністерства освіти УРСР про хід підготовки стабільних програм і підручників для 8-річних і середніх шкіл УРСР. 19 жовтня 1965 р. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4607, арк. 54.

⁹⁹⁷ Стенограма засідання колегії Міністерства освіти УРСР 16 вересня 1966 р. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4907 (Документи (протоколи, стенограми, постанови та доповідні записки) засідань колегії Міністерства освіти УРСР. 7 – 30 вересня 1966, 207 арк.), арк. 1 – 5.

⁹⁹⁸ ЦДАВО України. Навчальні плани шкіл, розроблені Міністерством освіти УРСР на 1966/67 н. р. // Ф.166, оп.15, спр. 5496, арк. 35.

⁹⁹⁹ Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: [монографія] / Л.Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – С. 285.

Про русифікаторську політику влади свідчать тогочасні документи Міністерства освіти УРСР. Отже, її недоліками були: значне збільшення кількості годин на вивчення російської мови й літератури; краще забезпечення матеріально-технічним приладдям, підручниками, методичною й навчальною літературою шкіл із російською мовою навчання; зростання їх кількості. Водночас варто зважати й на досягнення в освітній сфері національних меншин, а саме відкриття нових шкіл у післявоєнний час і їх кількісне зростання. Незважаючи на вказані політичні процеси, навчання в УРСР здійснювалося рідною мовою за єдиними навчальними планами, програмами, підручниками, із використанням п'ятибальної системи оцінювання знань учнів і відповідно до загальної структури початкової і середньої школи.

Результати проведеного дослідження свідчать, що загальнорадянська державна система освіти в УРСР діяла з 30-х рр., особливо не змінюючись у контексті суспільно-політичних подій у розглядуваний період. Аналіз навчальних програм, підручників, архівних джерел та історичної літератури дав змогу дійти висновку, що етномовна політика позитивно позначилася на формуванні змісту освіти шкіл національних меншин, зокрема, на його диференціації, яка виявлялася у викладанні таких предметів: рідної мови та літератури, історії України, а також зумовила особливості розвитку шкіл національних меншин. На основі вивчення архівних матеріалів і документів, програм, навчальних планів і звітів шкіл визначено, що підґрунтям розвитку освіти національних меншин у досліджуваній період були задекларована рівність здобуття знань, умінь і навичок, гарантування вільного розвитку національних мов і культур, забезпечення потреб етнічних меншин навчальною та методичною літературою.

Список використаних джерел

1. Аврамова В. Г. Розвиток народної освіти та культури за 40 років радянської влади / В. Г. Аврамова. – Хмельницький, 1957. – 320 с.;
2. Андрианов А. По ленинскому пути в национальном строительстве на Советской Украине / А. Андрианов // Революция и национальности. – 1930. – № 8 – 9. – С. 30.
3. Антонович М. Конвенція про захист прав людини і основних свобод у судах європейських держав та перспективи її застосування в Україні // Право України. — 2000. — № 8.
4. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : [монографія] / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
5. Березівська Л. Д. Державна політика щодо диференціації організації та змісту шкільної освіти в Україні (кінець 30-х – перша половина 50-х рр. XX століття) / Л.Д. Березівська // Освіта та педагогічна наука. – 2013. – № 4 (159). – С. 59-66.
6. Березівська Л. Д. Державна політика царату щодо диференціації організації і змісту шкільної освіти / Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.): монографія / авт. : Сухомлинська О.В., Дічек Н.П., Березівська Л.Д., Гупан Н.М., Бондар Л.С., Антоненко Н.Б., Філімонова

Т.В., Антоненко М.Я, Куліш Т.І., Шевченко С.М. – К. : Педагогічна думка, 2013. – 620 с.

7. Березівська Л. Д. Державна політика щодо диференціації організації і змісту шкільної освіти в УСРР / Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.): монографія / авт.: Сухомлинська О.В., Дічек Н.П., Березівська Л.Д., Гупан Н.М., Бондар Л.С., Антоненко Н.Б., Філімонова Т.В., Антоненко М.Я, Куліш Т.І., Шевченко С.М. – К. : Педагогічна думка, 2013. – 620 с.

8. Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР / І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1967. – 287 с.;

9. Близнюк С. Л. Розвиток освіти на Житомирщині за 40 років радянської влади / С.Л. Близнюк. – Житомир, 1958. – 130 с.;

10. Бойко Р. Історія виникнення російських поселень на північних теренах Херсонської області у XVIII – початку XIX століття / Р. Бойко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Сім’я Раєвських в історико-культурному просторі” 6 – 7 вересня 2011р. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2011. – С. 185 – 199.

11. Бугаєв С. Освіта національних меншин та народів: загальноукраїнський контекст / С.Бугаєв. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: < www.ciet.org.ua/docs/.../231-233_bugaev.d > – Загол. з екрану. – Мова укр. с. 1.

12. Вівчарик М. Бо ти моя ненька, моя Батьківщина // Віче. – 1996. – № 12. – С.126

13. Відродження шкіл національних меншин на Україні (із фондів музею) / За ред. Кирпач А.І., Тригубенко В.В., Ліханова І.Г. – К. : Педагогічний музей України. Крижопіль друк, 1993. – 30 с.

14. Віднянський С. Закарпаття - Підкарпатська Русь: від здобуття автономії до проголошення незалежної держави (до 70-річчя Карпатської України) / С. В. Віднянський // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – К., 2009. – Вип. 15: У 2 ч. – Ч. 1. – С. 184-207.

15. Відродження шкіл національних меншин на Україні (із фондів музею) / За ред. А.І. Кирпач А.І., Тригубенко В.В., Ліханова І.Г. – К. : Педагогічний музей України. Крижопіль друк, 1993. – 30 с.

16. Віднянський С. Угорська революція 1956 р.: початок краху прорадянських тоталітарно-комуністичних режимів / С. В. Віднянський // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – Спецвипуск: Європейська перспектива. – К., 2009. – С. 89-103.

17. Всесоюзная перепись населения 1959, 1970, 1979, 1989 гг. / Национальный состав населения СССР [Електронний ресурс] // Демоскоп Weekly. – 2011. – № 459 – 460. – 21 марта – 3 апреля. – Режим доступа : http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_70.php?reg=2.

18. Галан Я. Твори: У 4 т. / Редкол.: Б.С. Буряк (голова), П.М. Довгалюк, Г.Г. Кулінич та ін. / Я.О. Галан. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 2: Памфлети і фейлетони / Упорядкув. і прим. П.М. Довгалюка; ред. тому Г.Г. Кулінич. – 703 с.

19. Голос України. – 1992. – 18 лип.

20. Гомоннай В.В. Народна освіта Радянського Закарпаття. – К. – Ужгород: Рад. шк., 1988. – 168 с.
21. Гриценко М.М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР / Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР 1917-1957 : наук. записки. – Том VI. – Серія педагогічна. – Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа». – К., 1957. – 447 с.
22. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965) / М. С. Гриценко. – К. : Рад. шк., 1966. – 230 с.
23. Гриценко М. С. Розвиток школи на Україні за 40 років Радянської влади / М. С. Гриценко // Наук. зап. Одеського пед. ін-ту ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 1958. – Т. 20. – С. 23–52;
24. Гутянський С. К. Здійснення ленінських принципів народної освіти / С.К. Гутянський. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1960. – 180 с.
25. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К. : Видавничий дім "KM Academia", 1998, — 276 с.
26. Довганич О. Іван Андрашко / О. Д. Довганич // Енциклопедія Закарпаття: Визначні особи ХХ ст. – Ужгород: гражда, 2007. – С. 12–13.
27. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. – К. : Рад. шк., 1959. – 26 с.
28. Закарпаття в етнополітичному вимірі. — К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. — С. 411.
29. Закарпаття 1919-2009 рр. : історія, політика, культура (україномовний варіант українсько-угорського видання) / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [редкол.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; відп. за вип. М. Токар]. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с..
30. Іванишин В. Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994. – 218 с.
31. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М. : Госстатиздат ЦСУ СССР, 1963. – 210 с.
32. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – Т. 4. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краёв, областей и национальных округов. – М.: Статистика, 1973. – 648 с.
33. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ред. кол В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 3. – Київ: Наукова думка, 2005. – 672 с.; іл.
34. Європейська Хартія місцевого самоврядування та розвиток місцевої регіональної демократії в Україні: Наук.-практ. посібник / Упоряд. О.В. Бейко, А.К. Гук, В.М. Князєв; За ред. М.О. Пухтинського, В.В. Толканова. – К. : Крамар, 2003. – 70.
35. Калакура О.Я. Польська діаспора в Україні: основні етапи розвитку / О.Я. Калакура // Міжнаціональні відносини на Півдні України: історія та сучасність: Всеукраїнська наукова конференція. Тези 27 – 28 травня 1993 р. Ч. I. / Відп. ред. М.Д. Некоз. – Запоріжжя: ЗДУ, 1993. – С. 65 – 67.

36. Капітан Л.І. Закарпаття повоєнного періоду: проблеми етнокультурного розвитку у контексті радянізації краю, 1945-1964 рр. : дис. ... доктора іст. наук : 13.00.01 / Капітан Лариса Іванівна. – К., 2013. – 528 с.
37. Капітан Л. Етнонаціональний аспект організації шкільництва в повоєнному Закарпатті / Л. Капітан // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 165-173.
38. Катона Л. Українсько-угорський словник / Лорант Катона; [ред. : О. М. Рот, Ю. М. Сак, П. П. Чучка]. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во; Будапешт: Вид-во Угорськ. акад. наук, 1963. – 463 с.
39. Керівні матеріали про школу / упоряд. : С. В. Бабич, В. О. Вікторов, С. П. заволока. – К. : Рад. шк., 1962. – 387 с.
40. Кияк Т. Українсько-румунсько-молдовські міжетнічні взаємини / Т. Кияк // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б. Беренштейн, Н.А. Зіневич, В.Т. Зінич та ін.; За ред. В.І. Наулка. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – С. 321 – 361.
41. Коляска І.В. Освіта в Радянській Україні. – Вид.: Торонто, 1970. – 246 с.
42. Ковач Л. Освітній рівень найбільш чисельних етнічних груп населення Донбасу за результатами першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / Л. Ковач // Проблеми історії та історіографії України: Матеріали V Міжнародної наукової конференції “Дні науки історичного факультету – 2012”. Секція кафедри історії для гуманітарних факультетів / Відп. ред. Г. Казьмирчук, Ю. Латиш. – К.: Логос, 2012. – С. 37 – 39.
43. Красножон Н.Г. Шкільна освіта національних меншин України (1944–1953) // Наукові записки ІІІЕНД. – К., 2000. – Вип. 14. – С. 131–143
44. Крисаченко В.С. Етнічна структура українського суспільства / В.С. Крисаченко // Вісник УВКР. – 2004. – № 6. – С. 19 – 21.
45. Крисаченко В.С. Етнічна структура українського суспільства / В.С. Крисаченко // Вісник УВКР. – 2004. – № 7. – С. 11 – 13.
46. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського Союзу. – К., 1961. – Т. 2. – С. 517.
47. Лещенко Н. М. З історії становлення радянської системи народної освіти на Україні / Н. М. Лещенко. // Укр. іст. журн. – К., 1968. – № 1. – С. 45–50.
48. Лозинський Р. Тенденції мовної ситуації в Україні В. М. Кабузан – Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса" – М., Наука, 2006.
49. Лизанець П. 1994. Українська мова в угорськомовних школах Закарпаття та в Угорщині. Acta Hungarica III: 125-130.
50. Макаренко Н. Сучасні демографічні тенденції в етнічній структурі України (на прикладі Донецької області) / Н. Макаренко // Проблеми історії та історіографії України: Матеріали V Міжнародної наукової конференції “Дні науки історичного факультету – 2012”. Секція кафедри історії для гуманітарних факультетів / Відп. ред. Г. Казьмирчук, Ю. Латиш. – К. : Логос, 2012. – С. 53 – 53.

51. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічні дослідження / Всеволод Іванович Наулко. – К.: Наукова Думка, 1965. – 135 с.
52. Наулко В.І. Формування сучасного етнічного складу населення України / В.І. Наулко // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б. Беренштейн, Н.А. Зіневич, В.Т. Зінич та ін.; За ред. В.І. Наулка. – К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – С. 13 – 45.
53. Національна доктрина розвитку освіти // Кремень В. Г. Освіта і наука України : шляхи модернізації : (Факти, роздуми, перспективи) / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2003. – С.180.
54. Панасюк Л. До витоків білінгвізму в Україні: зміни мовного середовища під впливом міграційних процесів та міграційної політики / Л. Панасюк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2010. – Вип. 47. – С. 48 – 61.
55. Панасюк Л.В. Зміни мовного середовища в Україні під впливом міграційної політики СРСР [Електронний ресурс] / Л.В. Панасюк // Історична думка. – 2010. – № 1 (2). – С. 1 – 14. – Режим доступу: http://leadership.kmpu.edu.ua/history_journal/index.html.
56. Програми для шкіл I-X класів на 1953р., т. I // Ф.166, оп.15, спр.1346, 231 арк.; т. II // спр. 1347, 207 арк., арк. 207.
57. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «Об изменении срока обучения в средних общеобразовательных трудовых политехнических школах с производственным обучением» (10 авг. 1964 г.) // Нар. Образование в СССР. Общеобразовательная шк.. : сб. докл. 1917-1979 гг. / сост.: А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов. – М. : Педагогика, 1974. – С 218.
58. Рудницька Т.М. Національні групи і мовні процеси в Україні / Т.М. Рудницька // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 5. – С. 145 – 155.
59. Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в УРСР // 3б. Наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. – 1966. – №1. – С.2-8.
60. Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні : тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР // Рад. шк. – 1958. – № 11. – С. 3-23.
61. Про навчальні плани і програми для восьмирічних і середніх шкіл УРСР на 1964/65 н. р. // 3б. Наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. – 1964. – № 15/16. – С. 2-11;
62. Про нові навчальні плани для шкіл Української РСР // Рад. шк. – 1961. – № 8. – С. 18-19.
63. Субботіна І.В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині XX – на початку XXI століття (за даними загальних переписів населення 1959 – 2001 рр.) : дис. ... кандидата іст. наук : 13.00.01 / Субботіна Інна Валеріївна. – Чернівці, 2008. – 241 с.
64. Сухомлинська О.В. Переднє слово / Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.): монографія / авт. : Сухомлинська О.В., Дічек Н.П., Березівська Л.Д., Гупан Н.М., Бондар Л.С.,

Антонець Н.Б., Філімонова Т.В., Антонець М.Я, Куліш Т.І., Шевченко С.М. – К.: Педагогічна думка, 2013. – 620 с.

65. Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі - ЦДАВО України). Постанова Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти. Т. 2. (6 травня – 23 грудня 1946 р.) // Ф.166, оп.15, спр. 128, арк. 110-116.

66. ЦДАВО України. Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР на 1952/53 н. р. – К. : Державне учбово-педагогічне видавництво «Рад. школа», 1952 // Ф.166, оп.15, спр. 1344. – Арк. 2.

67. ЦДАВО України. Програми для шкіл I-X класів на 1953 р., т. I // Ф.166, оп.15, спр. 1346. – Арк. 120.

68. ЦДАВО України. Програми для шкіл I-X класів на 1953 р., т. II // Ф.166, оп.15, спр. 1347. – Арк. 122.

69. ЦДАВО України. Звіт про роботу шкіл УРСР за 1952/53 н. р. // Ф.166, оп.15, спр. 1348. – 131 арк.

70. ЦДАВО України. Річний звіт про роботу шкіл УРСР за 1953-54 н. р. // Ф.166, оп.15, спр.1544, 82 арк.

71. ЦДАВО України. Стенограма Республіканської наради зав облвно питанню організації виконання рішень XIX з'їзду КПУ та заходів по проекту директив XX з'їзду КПРС по 6-му п'ятирічному плану, 1956 р. // Ф.166, оп.15, спр.1806, 228 арк.

72. ЦДАВО України. Річний звіт Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1956-57 н. р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2130, 146 арк.

73. ЦДАВО України. – План роботи Міністерства освіти УРСР на 1958 р. // Ф.166, оп.15, спр. 2231 (Матеріали, протоколи, стенограми, постанови, доповідні записки та довідки з засідань колегій МОУРСР). 2-22 січня 1958. – Арк. 5.

74. ЦДАВО України. Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР за 1957/58 н. р. // Ф.166, оп.15, спр. 2348. – Арк. 7.

75. ЦДАВО України. Річний звіт про роботу шкіл Міністерства освіти УРСР та органів народної освіти за 1958-1959 н. р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2584, 90 арк. 2.

76. ЦДАВО України. Колегії Міністерства освіти УРСР. Доповідна записка «Про навчальний план з російської мови і літератури в школах УРСР», 1960 р. // Ф.166, оп.15, спр. 2691. – 217 арк.

77. ЦДАВО України. Річний звіт про роботу шкіл Міністерства освіти УРСР та органів народної освіти за 1959-1960 н. р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2928, 128 арк. 2.

78. ЦДАВО України. Річний звіт про роботу шкіл Міністерства освіти УРСР та органів народної освіти за 1960-1961 н. р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 3196, 124 арк. 1 а.

79. ЦДАВО України. Довідка Міністерства освіти УРСР про хід підготовки стабільних програм і підручників для 8-річних і середніх шкіл УРСР. 19 жовтня 1965 р. // Ф.166, оп.15, спр. 4607. – 132 арк.

80. ЦДАВО України. Стенограма засідання колегії Міністерства освіти УРСР 16 вересня 1966 р. // Ф.166, оп.15, спр. 4907 (Документи (протоколи, стенограми, постанови та доповідні записки) засідань колегії Міністерства освіти УРСР. 7-30 вересня 1966, 207 арк.), 103 арк.

81. ЦДАВО України. Звіт про роботу Міністерства освіти УРСР у 1966-1967 н. р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 5384, 131 арк.

82. ЦДАВО України. Навчальні плани шкіл, розроблені Міністерством освіти УРСР на 1966/67 н. р. // Ф.166, оп. 15, спр. 5496. – 35 арк.

83. ЦДАВО України. Розвиток освіти в УРСР за 50 років радянської влади. 1968 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 6292, 17 арк.

84. Філіпов О. М. Розвиток радянської школи УРСР у період першої післявоєнної п'ятирічки / О. М. Філіпов. – К., 1957. – 152 с.

85. Філіпчук Г.Г. Розвиток національної школи в умовах багатонаціонального регіону : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Філіпчук Георгій Георгійович. – К., 1991. – 166 с.

86. Черкашин Л. В. Загальне навчання в Українській РСР (1917–1957 рр.) / Л. В. Черкашин. – К. : Рад. шк., 1958. – 64 с.

87. Шевченко А. Росіяни України в аспекті сучасних етнонаціональних процесів / А. Шевченко // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б. Беренштейн, Н.А. Зіневич, В.Т. Зінич та ін.; За ред. В.І. Наулка. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – С. 202-246.

88. Ярошенко О.Г. Диференціація навчання / Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В.Г. Кремінь. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

3.2.3. Діяльність шкіл національних меншин в умовах УРСР як відображення зовнішньої диференціації (70 – 80-ті роки ХХ ст.)

Розбудова незалежної України відкриває нові перспективи для відродження етнічних спільнот, самобутнього національного життя в умовах поліетнічного українського суспільства. Національні меншини як складник народу України є повноправними суб'єктами політичного процесу. Правовою основою формування державної етнополітики, зокрема щодо забезпечення потреб національних меншин, стали Декларація прав національностей України (1991), Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992), Конституція України (1996), Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин (1997), Національна доктрина розвитку освіти (2002) та ін.

Нині розвиток шкіл національних меншин пов'язаний із переходом до практичної реалізації нової освітньої парадигми, спрямованої на створення цілісної системи освіти. Освіта національних меншин ґрунтується на врахуванні позитивного досвіду минулих років та істотних змін, зумовлених сучасними тенденціями суспільного розвитку. Складність і неоднозначність змін, що відбуваються в суспільстві, об'єктивно потребують глибокого осмислення проблем національних меншин, які проживали на теренах України. Створення сприятливих

умов для розвитку етнічних груп в Україні, шкіль національних меншин є важливим завданням державотворення.

Одним із перших документів, де визначено основні засади етнополітики, стала Декларація прав національностей України (1991). Вона проголосила рівноправність усіх етнічних складників українського суспільства (політичні, економічні), а саме: зобов'язання держави щодо створення належних умов для розвитку національних мов і культур; вільне користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя. Саме для реалізації Декларації прав національностей України ухвалено Закон «Про національні меншини в Україні». У ньому зазначається, що держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію, зокрема користування та навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах, створення національних культурних установ. У важливих сучасних документах, зокрема Національній доктрині розвитку освіти, Концепції середньої загальноосвітньої школи в Україні, наголошується на необхідності створення умов для розвитку й самореалізації кожної особистості, формування молодого покоління, здатного навчатися упродовж життя, дбати про збереження та збагачення історії і культури всіх корінних народів та національних меншин, формування культури міжетнічних і міжособистісних відносин.

Національні меншини, які проживають на теренах країни, за наявності культурних і побутових відмінностей, різних форм ментальності в своєму взаємозв'язку набувають системної єдності, трансформуючись у певну організаційну цілісність. Становлення й розвиток великою мірою пов'язані з національною політикою, що має сприяти подальшому розвитку, зокрема культурному, всіх етнічних спільнот.

Створення нової української ідентичності серед інших національних і етнічних спільнот країни активізує прагнення зберігати власну традиційну ідентичність, мову, культуру, релігію та гарантує всім народам і національним групам право вільно користуватися рідною мовою в усіх сферах суспільно-політичного життя, включаючи освіту. Міністерство освіти і науки України здійснює захист мови й культури національних меншин. Водночас Закон України «Про освіту» (1991) на державному рівні задекларував принципи індивідуалізації та диференціації навчально-виховного процесу, а саме: «Колегія Міністерства освіти УРСР відповідно до Декларації про державний суверенітет України на основі аналізу стану загальноосвітньої школи, досвіду її розвитку в інших республіках і державах схвалила 12 вересня 1991 р. Концепцію середньої загальноосвітньої школи в Україні, яка визначила основні завдання й перспективи розвитку школи, напрями духовного та національного її відродження, серед яких – індивідуалізація і диференціація навчально-виховного процесу, – з опертям на національні

традиції»¹⁰⁰⁰. Головними напрямками відродження школи, які безпосередньо сприяють її розбудові на основі диференційованого підходу, є реалізація в навчанні та вихованні школярів ідеї народності шляхом засвоєння та розвитку традицій національних культур інших народів, які проживають в Україні.

Право національних меншин на освіту забезпечується програмами Міністерства освіти і науки України за участю управлінь при обласних державних адміністраціях та місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування. Також ст. 26 Закону Української РСР «Про мови в Українській РСР» (1989) декларує невід'ємне право громадян Української РСР на вільний вибір мови навчання та право кожної дитини на виховання й здобуття освіти національною мовою. Дослідник Ю. І. Римаренко наголошує: «Національне відродження – не лише усвідомлення етнічної культури, мовної єдності, вагомості, багатючих національних ресурсів, не просто засвоєння народом своєї національної неповторності. Воно пов'язане з усім цілеспрямованим процесом життєдіяльності людей даної нації, формуванням особи як суб'єкта національної свідомості, національної культури»¹⁰⁰¹. Саме на середину 20-х – початок 30-х рр. XX ст. припадають розквіт національно-культурного будівництва й розбудова мережі культурно-освітніх закладів для національних меншин. Науковці (Авдієнко М., Бистрицька О., Войнолович В., Войнолович Л., Марчук М., Очеретко С., Чирко Б.) з'ясували внесок держави щодо створення та фінансування їх в означений період. Заслужують на увагу дослідження учених В. Недольської (1996), О. Бистрицької (1998), В. Орлик (1998), О. Обидьонові (2000), Н. Рудницької (2002), І. Задерейчук (2005), Н. Кротік (2007) та ін., де висвітлюються питання організації системи освіти для національних меншин.

Особливості розвитку шкіл національних меншин у контексті диференціації загальної середньої освіти в УРСР (70 – 80-ті рр. XX ст.) полягають у тому, що в ці роки відбувалися істотні зміни в суспільному житті УРСР. Педагогічні засади освітньої реформи знайшли втілення в постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР та УРСР «Про стан підвищення освітнього і професійного рівня та працевлаштування молоді, яка закінчила загальноосвітні школи УРСР у 1970 р.», «Про здійснення загального обов'язкового навчання і запровадження середньої освіти для молоді в УРСР» (1970), «Про затвердження Основ законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту» (1973), «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1977), «Про заходи подальшого удосконалення вивчення і викладання російської мови в загальноосвітній школі в УРСР» (1978), «Про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи» (1984), «Про дальше вдосконалення

¹⁰⁰⁰ Березівська Л. Д. Державна політика в питанні диференціації організації та змісту шкільної освіти в Радянській Україні в період зародження демократичних змін (1985 – 1991) / Л. Д. Березівська // Педагогіка і психологія : Вісник НАПН України. – 2015. – №1 (86). – С. 75.

¹⁰⁰¹ Римаренко Ю. І. Національний розвій України : проблеми і перспективи / Ю. І. Римаренко. – К. : Юрінком, 1995. – С. 202.

загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» (1985), «Про додаткові заходи по покращенню викладання російської мови в національних середніх загальноосвітніх школах» (1983), а також у Статуті середньої загальноосвітньої школи (1970), пояснювальній записці до навчального плану «Про вивчення російської мови у сільських школах» (1972), загальносоюзному Типовому навчальному плані середньої загальноосвітньої школи (1985), Законі Верховної Ради УРСР «Про мови в Українській РСР» (1989) та ін.

Відповідно до Статуту середньої загальноосвітньої школи школа проголошувалася єдиною, трудовою, політехнічною, безплатною, позарелігійною, спільною для обох статей¹⁰⁰². Також у ст. 3 зазначалося: «Батьки або особи, які їх замінюють, мають право вибирати для дітей за бажанням школу з відповідною мовою навчання... учні за бажанням можуть вивчати мову іншого народу СРСР»¹⁰⁰³.

За Статутом середньої загальноосвітньої школи та рішенням колегії Міністерства освіти УРСР з 1971 по 1973 н. р. змінювалися навчальні плани¹⁰⁰⁴. У 1971/72 н. р. Міністерство освіти схвалило нові навчальні плани для загальноосвітніх шкіл УРСР (трудова політехнічна школа з українською чи російською мовою навчання; середні загальноосвітні школи з виробничим навчанням із українською чи російською мовою навчання; школи з болгарською, гагаузькою, молдовською, польською, угорською мовами навчання і загальноосвітня трудова політехнічна школа з українською, російською та іншими мовами навчання) (табл. 1 і 2)¹⁰⁰⁵.

Наводимо для порівняння приклади навчальних планів для середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл із українською та російською мовами навчання на 1971/72 н. р.

Зазначимо, що в прийнятих планах (на відміну від попередніх за 1966/67 н. р.) було зменшено кількість годин на вивчення української мови, а також вилучено українську мову та літературу для шкіл з болгарською, гагаузькою, молдовською, польською та угорською мовами навчання. Крім того, у сільських школах із українською, угорською, молдовською, польською та ін. мовами навчання передбачався поділ учнів 4–7 класів на дві групи для вивчення російської мови¹⁰⁰⁶.

¹⁰⁰² Про Статут середньої загальноосвітньої школи // 36. наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. – 1970. – № 22. – С. 3.

¹⁰⁰³ Там само.

¹⁰⁰⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 166, оп. 15, спр. 8149, арк. 45 – 48.

¹⁰⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 8149, арк. 19 – 20.

¹⁰⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 8149, арк. 5.

Таблиця 1

Розподіл навчальних годин у середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з українською мовою навчання 1971/72 н. р.

Назва предметів	Кількість годин на тиждень по класах									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Українська мова	12	8	8-7	5	4	3	2-3	2	-	-
Українська література	-	-	-	2	2	2	2	3	4	4-3
Російська мова	-	4	4-5	4	4	3	2	2	-	-
Російська література	-	-	-	-	2	2	2	3	4	3-4
Математика	6	6	6	7	6	6	6	5	6	6
Історія	-	-	-	2	2	2	3-2	3	4	3
Суспільствознавство	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Природознавство	-	1	2	2	1	-	-	-	-	-
Географія	-	-	-	-	2	3	2	3	2	3
Біологія	-	-	-	-	2	2	2	2	1	3
Фізика	-	-	-	-	-	2	2	3	5	5
Астрономія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Креслення	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-
Хімія	-	-	-	-	-	-	2	2	3	3
Іноземна мова	-	-	-	-	3	3	3	2	2	1
Образотворче мистецтво	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-
Співи і музика	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-
Фізична культура	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Трудове навчання	2	1	1	1	2	2	2	2	2	2
Початкова військова підготовка	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Усього	24	24	25	28	33	34	34	36	37	37
Навчально-виробнича практика (кількість годин на рік)	-	-	-	9	18	24	48	-	144	-
Факультативні заняття									1	1

Таблиця 2

Розподіл навчальних годин у середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах із російською мовою навчання 1971/72 н. р.

Назва предметів	Кількість годин на тиждень по класах									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Російська мова	12	9	9	5	4	3	2-3	2	-	-
Російська література	-	-	-	2	2	2	2	3	4	4
Українська мова	-	3	3	4	4	3	2	3	-	-
Українська література	-	-	-	2	2	2	2	3	4	4

Стосовно навчального плану на 1972/73 н. р. «Про вивчення російської мови у сільських школах», то в пояснювальній записці зазначалося, що в сільських школах із українською, молдовською та угорською мовами навчання, а також у школах з російською мовою навчання, де переважно навчалися діти болгарської, угорської, молдовської національностей і гагаузької народності, 4 – 8 класи з кількістю учнів понад 25 осіб на уроках російської мови ділилися на дві групи¹⁰⁰⁷. Такий підхід до вивчення російської та української мов було відображено і в навчальних планах середніх загальноосвітніх шкіл УРСР на 1974/75 та 1975/76 н. р.¹⁰⁰⁸. У Статуті середньої загальноосвітньої школи про вивчення української мови за 1974 р. (ст.3) наголошувалося, що «учні, які не володіли українською мовою, на уроках української літератури могли відповідати російською мовою»¹⁰⁰⁹. Це пояснювалося тим, що «уряд створював найсприятливіші умови для вивчення російської мови в школах УРСР»¹⁰¹⁰.

У 1978 р. вийшла постанова Ради Міністрів УРСР «Про заходи подальшого удосконалення вивчення і викладання російської мови загальноосвітній школі в УРСР» як мови міжнаціонального спілкування. Держава своєю освітньою політикою щодо розвитку шкіл із російською мовою навчання в контексті суспільно-політичних та культурно-освітніх процесів постійно сприяла вивченню російської мови та літератури в школах усіх типів.

Відповідно до наказів Міністерства освіти УРСР стосовно забезпечення навчальною літературою з російської мови шкіл національних меншин було затверджено «Типовий перелік навчально-наочних посібників і навчального обладнання з вивчення російської мови в загальноосвітніх школах союзних республік»¹⁰¹¹. Також усі класи шкіл із молдавською та угорською мовами навчання мали необхідні навчальні засоби, зокрема діафільми («Взаимосвязь в процессе преподавания русского и родного языка в школах с молдавским языком обучения, ч. 1, 2, 3 (фонетика, лексика)»; «Взаимосвязь в процессе преподавания русского и родного языка в школах с венгерским языком обучения, ч. 1, 2, 3 (фонетика, лексика)»; «Русско-венгерские литературные связи»; «Русско-молдавские литературные связи»),¹⁰¹² тощо.

Аналіз програм, навчальних планів, звітів шкіл із російською мовою, молдовською, польською та угорською мовами навчання за 70-ті рр. показав, що всі учні працювали за навчальними планами і програмами радянської школи.

¹⁰⁰⁷ Навчальні плани середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл УРСР на 1972/73 н. р. // Зб. наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. – 1972. – № 6. – С. 6.

¹⁰⁰⁸ Навчальні плани середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл УРСР на 1974/75 н. р. // Зб. наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. – 1974. – № 5. – С. 4; Навчальні плани середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл УРСР на 1975/76 н. р. // Зб. наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. – 1975. – № 6. – С. 3.

¹⁰⁰⁹ Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – С. 295.

¹⁰¹⁰ Там само, с. 294.

¹⁰¹¹ Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української УРСР. – № 18. – К. : Рад. шк., 1979. – С. 3.

¹⁰¹² Там само, с. 12.

Навчальний процес здійснювався на основі класно-урочної системи. Навчальні плани для шкіл із російською, польською, угорською та молдовською мовами навчання відрізнялися від попередніх навчальних планів тим, що російська мова вивчалася з 2 класу, а за навчальними планами за 1980/81 н. р. її вивчення розпочиналося з 1 класу¹⁰¹³. Навчання національною мовою здійснювалося в основному в початкових і професійних школах; російською, українською, польською, молдовською чи угорською – в 7-річках, 8-річках і лише з 1980/81 н. р. – в 10-річках.

У 1983 р. набрала чинності постанова Міністерства освіти УРСР «Про додаткові заходи по покращенню викладання російської мови в національних середніх загальноосвітніх школах». Російська мова не лише переважала в навчально-виховному процесі шкіл національних меншин, а й домінувала в освітній сфері шкіл із двома, трьома та змішаними мовами, які поступово ставали «повністю русифікованими»¹⁰¹⁴.

Основні заходи реформи школи «з урахуванням національних особливостей і місцевих умов» здійснювалися поетапно «протягом одинадцятої-дванадцятої п'ятирічок (1984 – 1990 рр.)»¹⁰¹⁵. Насамперед було удосконалено зміст навчальних програм із української мови й літератури, географії та історії УРСР, а також із угорської, молдовської, польської мов і літератур. У 1983/84 н. р. в УРСР розпочався активний розвиток і реалізація ідеї народності на основі засвоєння традицій національних культур. Цьому сприяли факультативи та групи продовженого дня. Особливо чітко простежується вивчення національної культури в Закарпатській і Львівській областях, оскільки там переважала національна культура. Про це свідчить функціонування національних товариств, які допомагали в розвитку шкіл національних меншин¹⁰¹⁶.

У 1985 р. Міністерство освіти УРСР продовжувало реалізовувати постанову «Про додаткові заходи по покращенню викладання російської мови в національних середніх загальноосвітніх школах» (1983) і схвалило додаткові заходи в цьому напрямі. На її виконання було розроблено нові початкові програми з російської мови та літератури для початкової школи, для поглибленого вивчення російської мови в

¹⁰¹³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 8162, арк.116; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9251, арк. 38; Лизанчук В. Кати знушаються над нами, а правда наша п'яна спить / В. Лизанчук // Навічно кували кайдани : Факти, документи, комент. Про русифікацію в Україні. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1995. – С. 292.

¹⁰¹⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 8162, арк.116; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9251, арк. 38; Лизанчук В. Кати знушаються над нами, а правда наша п'яна спить / В. Лизанчук // Навічно кували кайдани : Факти, документи, комент. Про русифікацію в Україні. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1995. – С. 292.

¹⁰¹⁵ Постанова Пленуму ЦК КПРС про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи // Почат. шк. – № 5. – 1984. – С. 12.

¹⁰¹⁶ Культури нашого надбання. – Ужгород : Карпати, 1982. – 162 с.; Гомоннай В. В. Народна освіта Радянського Закарпаття / В. В. Гомоннай. – Київ; Ужгород, 1988. – 218 с.; Нариси історії Закарпаття (1946 – 1991). – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – 648 с.; Закарпаття 1919–2009 років : історія, політика, культура : україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редкол. : Ю. Остапеч, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко ; Відп. За вип. М. Токар]. – Ужгород : Поліграф центр «Ліра», 2010. – 270 с.

загальноосвітній національній школі; уведено факультативи та збільшено кількість годин; написано підручники (для учнів молодших класів); випущено додатковий матеріал; підготовлено низку методичних посібників для вчителів; видано підручники, навчальні посібники для вчителів і додатковий матеріал для шкіл Української РСР¹⁰¹⁷. Зокрема, на 1983/84 н. р., 1984/85 н. р. та 1985/86 н. р. було надруковано низку підручників для шкіл з українською, російською, польською, угорською та молдовською мовами навчання. Протягом 80-х рр. відповідно до наказів Міністерства освіти УРСР на 1983/84 н. р., 1984/85 н. р. та 1985/86 н. р. школи всіх типів були забезпечені новими підручниками й навчальним приладдям із 1 по 10 класи, зокрема з геометрії польською, угорською і молдовською мовами навчання та ін.¹⁰¹⁸. Також було затверджено списки підручників і навчальних посібників, які друкувалися республіканськими видавництвами для всіх типів шкіл Української РСР. Поміж них були списки підручників для шкіл із угорською, молдовською та польською мовами навчання (для всіх класів)¹⁰¹⁹ і перелік підручників, дидактичних матеріалів і посібників із факультативних курсів для поповнення бібліотечних фондів шкіл Української РСР¹⁰²⁰. Власне, відбувався масовий перехід шкіл республіки на нові навчальні посібники.

У цей час активно здійснювалося викладання рідної та російської мов у початкових класах шкіл із молдовською, угорською та польською мовами навчання; проводилася систематична робота з розвитку мислення та мовлення учнів, удосконалювалася їхня вимова відповідно до «норм рідної і російської мов»¹⁰²¹. Зазначимо, що рідна мова в початкових класах залежно від типу школи була основним предметом у системі навчально-виховної роботи. За допомогою рідної мови формувалася любов до культури й літератури свого народу. «Виховання гордості за рідну мову, рідну культуру поєднується на уроках з виховання у дітей інтернаціоналістських почуттів – поваги до інших мов і народів»¹⁰²². Адже рідна мова була основним предметом у системі навчально-виховної роботи в школах України. Мова кожного народу – це фундамент його національного буття, це загальнолюдська цінність¹⁰²³.

Завдання щодо «підвищення ефективності і якості діяльності всіх ділянок народного господарства, науки і культури», а саме «підвищення якості навчально-виховного процесу в національних школах республіки», були розв'язані завдяки забезпеченню початкових класів шкіл із молдовською, угорською та польською

¹⁰¹⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 9250, 37 – 42 арк.

¹⁰¹⁸ Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української УРСР. – № 13. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 11.

¹⁰¹⁹ Там само, с. 3; 5; 9 – 10.

¹⁰²⁰ Там само, с. 11 – 15; 18 – 29; Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української УРСР. – № 22. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 7 – 13.

¹⁰²¹ Юрченко І. Я., Сніжко Н. Г. Підвищення якості навчально-виховного процесу в національних школах республіки / І. Я. Юрченко, Н. Г. Сніжко // Початкова школа. – 1977. – № 1(91). – С. 3.

¹⁰²² Вашуленко М. С. Рідна мова / М. С. Вашуленко // Початкова школа. – № 5. – 1985. – С. 45.

¹⁰²³ Лизанчук В. Кати знушаються над нами, а правда наша п'яна спить / В. Лизанчук // Навічно кували кайдани : Факти, документи, комент. Про русифікацію в Україні. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1995. – С. 300.

мовами навчання рідномовними підручниками¹⁰²⁴. Також було в основному завершено перехід на новий зміст навчання; своєчасно перекладено рідною мовою підручники з предметів загальносоюзного значення; видано оригінальні програми й підручники з російської та рідної мов для підготовчих 3 класів і забезпечено дидактичними матеріалами («Работа с букварем по родному языку в подготовительных и первом классах», «Методика преподавания русского языка в I – III классах школ УССР с молдавским языком обучения», «Сборник произведений советской литературы для внеклассного чтения во II – III классах школ с венгерским, молдавским и польским языками обучения», «Некоторые вопросы усвоения русской речи в школах УССР с венгерским языком обучения», «Сборники диктантов, изложений по русскому и родному языку в I – III классах с молдавским языком обучения»)¹⁰²⁵ та ін. Крім того, на допомогу вчителям шкіл із молдовською та угорською мовами навчання щорічно випускалися навчальні діафільми «Русско-молдавские литературные связи» та «Русско-венгерские литературные связи» із проблем викладання мови і літератури, питань взаємозв'язків у вивченні російської та рідної мов і літератур¹⁰²⁶.

Особливості шкіл національних меншин із двома, трьома та змішаними мовами навчання (російські та російсько-українські) полягали в тому, що вони приймали учнів усіх національностей. У школах із російською мовою навчання, зокрема в початкових і середніх, сільських і міських, двомовних і тримовних та школах-інтернатах, могли навчатися всі охочі. Тут здобували знання діти різних національностей: білоруси, євреї, болгари, молдовани й гагаузи тощо. На відміну від школи з російською мовою навчання у школах із молдовською, угорською та польською мовами викладання навчалися лише діти молдован, угорців і поляків.

У школах із молдовською, угорською та польською мовами навчання, з двома, трьома та змішаними мовами навчання (російські та російсько-українські) не лише викладалися загальноосвітні предмети (математика, природознавство, фізика, хімія, географія тощо), а й давалися на уроках історії загальні уявлення про історію країни, культуру та побут народу. Характерним є те, що в школах із польською, молдовською та угорською мовами навчання набувало більш світського характеру, ніж у школах із двома й трьома мовами навчання, де переважала російська мова. Формування релігійного світогляду, хоч і займало значне місце, але жодним чином не впливало на зміст навчання.

Необхідно зауважити, що національні школи значною мірою поступалися за якістю освіти. Багато вчителів не володіли чи погано володіли рідною мовою, що впливало й на процес навчання. Постійна нестача підручників рідною мовою, посібників, наочних засобів також ускладнювала навчальний процес. До того ж школи національних меншин лише документально вважалися державними, а

¹⁰²⁴ Юрченко І. Я., Сніжко Н. Г. Підвищення якості навчально-виховного процесу в національних школах республіки / І. Я. Юрченко, Н. Г. Сніжко // Початкова школа. – 1977. – № 1(91). – С. 1.

¹⁰²⁵ Там само, с. 3.

¹⁰²⁶ Юрченко І. Я., Сніжко Н. Г. Підвищення якості навчально-виховного процесу в національних школах республіки / І. Я. Юрченко, Н. Г. Сніжко // Початкова школа. – 1977. – № 1(91). – С. 3.

насправді майже всі були приватними¹⁰²⁷. Така ситуація у сфері освіти національних меншин спостерігалася по всій Україні. Винятком лише була Закарпатська область. Там працювали громадсько-політичні товариства, які на власні кошти відкривали школи: молдовські, румунські, угорські, українсько-молдовські, українсько-румунські, російсько-молдовсько-угорські, а також факультативні групи, курси, де діти вивчали рідну мову, знайомилися з національними традиціями тощо.

Щодо кількості національних шкіл в УРСР зазначимо, що на початку 70-х рр. в УРСР функціонувало 28977 шкіл. За мовами навчання вони розподілилися так: 23510 (4594 тис. учнів) – з українською мовою навчання; 4723 (2646 тис. учнів) – російською; 124 – молдовською; 73 – угорською; 2 – польською; 545 – із двома мовами навчання (українська й російська, угорська й російська, молдовська й російська та ін.)¹⁰²⁸.

Характеризуючи національний склад населення України, необхідно звернути увагу на найбільш численні етноси, зокрема росіян, греків, білорусів, євреїв, татар, молдаван, поляків, болгар, вірменів, німців, циган, грузин, литовців. Інші національності становили менш як 0,05% від загальної кількості населення УРСР. Так, у м. Києві в 1971/72 н. р. із 215 шкіл 45 здійснювали навчання українською мовою; 132 – російською; 38 – двома мовами (українська й російська), а вже в 1985/86 н. р. спостерігалася збільшення кількості загальноосвітніх шкіл до 267, у 35 з яких навчання здійснювалося українською мовою, 142 – російською, 90 шкіл були змішаними (українсько-російські).

Щодо інших міст, то в м. Львові (1971/72 н. р.) з 90 шкіл 48 були з українською мовою навчання; 29 – російською, 11 – із двома мовами; м. Дніпропетровську (нині Дніпро) у 1985/86 н. р. зі 147 шкіл 83 були з російською мовою навчання, 10 – з українською мовою навчання, 54 були змішаними; м. Запоріжжі (1985/86 н. р.) зі 107 шкіл лише 1 була з українською мовою навчання, 25 – змішані, решта 81 – з російською мовою навчання; м. Миколаєві зі 61 школи не було жодної з українською мовою навчання, але налічувалося 52 з російською мовою навчання, 9 – змішаних; у м. Донецьку – 152 школи, з них 1 змішана й 1 – з українською мовою навчання¹⁰²⁹.

У Закарпатській області владні керівники на місцевому управлінні намагалися закрити школи з польською, молдовською та угорською мовами навчання, а лишити з російською чи змішаними мовами навчання. Тому керівники цих шкіл намагалися зберегти власні національні школи «на протязі усього

¹⁰²⁷ Лизанчук В. Кати знушаються над нами, а правда наша п'яна спить / В. Лизанчук // Навічно кували кайдани : Факти, документи, комент. Про русифікацію в Україні. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1995. – С. 254.

¹⁰²⁸ Березівська Л. Д. Державна політика царату щодо диференціації організації і змісту шкільної освіти / Л. Д. Березівська // Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.) : монографія / авт. : Сухомлинська О. В., Дічек Н. П., Березівська Л. Д., Гупан Н. М., Бондар Л. С., Антоненко Н. Б., Філімонова Т. В., Антоненко М. Я., Куліш Т. І., Шевченко С. М. – К. : Педагогічна думка, 2013. – С. 285.

¹⁰²⁹ Юрченко І. Я., Сніжко Н. Г. Підвищення якості навчально-виховного процесу в національних школах республіки / І. Я. Юрченко, Н. Г. Сніжко // Початкова школа. – 1977. – № 1(91). – С. 4.

застійного періоду. Навіть кількість таких шкіл майже не змінилася протягом трьох десятиріч»¹⁰³⁰. Наприклад, у 1987/88 н. р. в області працювало 568 денних загальноосвітніх шкіл із українською мовою навчання; 14 – російською; 50 – угорською; 13 молдовською та 48 – з двома-трьома мовами (українська, російська, молдовська). Наводимо відомості «про школи, мови навчання і учнівські контингенти України в другій половині 80-х років»¹⁰³¹.

Загалом у 1987/88 н. р. у школах України навчалося 216,7 тис. учнів російською, 19,2 тис. – польською, 17,3 тис. – угорською і 5,4 тис. – молдовською мовами¹⁰³²; діяло понад 500 шкіл із двома чи трьома мовами навчання, а також 981 – змішана (російсько-українські школи). У 93 школах УРСР навчання здійснювалося румунською мовою навчання. Проте, як зазначають дослідники, «не мала власної школи й ціла група національних меншостей на Україні»¹⁰³³. Це пояснюється тим, що культурологічні та громадсько-політичні товариства національних меншин у цей час зазнавали утисків, тобто не мали права голосу. Тому обласні ради з питань освіти відкривали школи для національних меншин, зокрема з російською, польською, молдовською, угорською, двома й трьома мовами навчання, лише там, де вони компактно проживали, а не там, де набиралася достатня кількість учнів етноменшин.

У зв'язку з великою чисельністю російської національної меншини в УРСР у 70 – 80-х рр. відкривалися школи з російською мовою навчання по всій Україні. Крім того, до російських (так званих змішаних) шкіл приймали дітей усіх національностей країни. Масштабне втручання радянської влади в систему освітньо-культурних закладів призвело до того, що згодом ці школи ставали російськомовними. Головною рисою змішаних російських шкіл та шкіл із двома й трьома мовами навчання було створення шкільного устрою, який сприяв поліпшенню знань російської, а не рідної мови. Партійно-урядові структури пильно стежили за викладанням російської мови й літератури в школах і створювали для цього найсприятливіші умови. Міністерство освіти УРСР продовжувало реалізовувати постанову 1985 р. щодо покращення викладання російської мови. На кінець 80-х рр. спостерігалось значне збільшення кількості російських (змішаних) і шкіл із двома-трьома мовами навчання.

¹⁰³⁰ Відродження шкіл національних меншин на Україні (із фондів музею) / За ред. А. І. Кирпач, В. В. Тригубенко, І. Г. Ліханова – К.: Пед. музей України. Крижопіль друк, 1993. – С. 21.

¹⁰³¹ Там само.

¹⁰³² Гомоннай В. В. Вирішення школою завдань по формуванню соціалістичного типу особистості школяра / В. В. Гомоннай // Народна освіта Радянського Закарпаття. – К. – Ужгород : Рад. шк., 1988. – С. 66.

¹⁰³³ Відродження шкіл національних меншин на Україні (із фондів музею) / За ред. А. І. Кирпач, В. В. Тригубенко, І. Г. Ліханова. – К. : Пед. музей України. Крижопіль друк, 1993. – С. 21.

Таблиця 3

Мова навчання і учнівський контингент України в другій половині 80-х рр.

Мова навчання	1985/86 н. р.				1989/90 н. р.			
	Кількість шкіл/у відсот.		Кількість учнів/у відсот.		Кількість шкіл/у відсот.		Кількість учнів/у відсот.	
Українська	15207	74,7	3,1 млн	46,9	15213	73,6	3,1 млн	45,6
Російська	4445	21,8	3,0 млн	46,4	4631	22,4	3,2 млн	47,0
Молдовська	110	0,5	31 тис.	0,5	108	0,5	33 тис.	0,5
Угорська	55	0,3	10 тис.	0,2	55	0,2	11 тис.	0,1
Польська	2	0,01	0,3 тис.	0,0004	2	0,01	0,3 тис.	0,004

Лише на V з'їзді вчителів УРСР (1987) прозвучала ідея, за відродження й повноцінне функціонування української мови. Лютневий Пленум ЦК КПРС (1988) та XIX Всесоюзна конференція КПРС (червень 1988 р.) визначили кардинальні зміни в реформуванні загальноосвітньої і професійної школи. Міністерство освіти УРСР у 1988/89 н. р. схвалило навчальні плани для середніх загальноосвітніх шкіл (з українською й російською мовами навчання, м. Севастополя, з угорською, молдовською й польською мовами навчання). На відміну від попередніх планів у пояснювальній записці до цих планів замість рубрики «Про вивчення російської мови» з'явилася рубрика «Про вивчення української, російської та інших мов»¹⁰³⁴. Також у 9 – 10 класах передбачалося збільшення кількості годин на вивчення української, російської та інших мов, а в 6 – 8 – на вивчення рідної мови.

Наводимо приклади навчальних планів середньої загальноосвітньої школи з українською та російською мовами навчання на 1988/89 н. р. (табл. 4, 5).

Таблиця 4

Навчальний план середньої загальноосвітньої школи з українською мовою навчання на 1988/89 н. р. (перехідний)¹⁰³⁵

Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень по класах													
	1	2	3	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
Українська мова	7-6	8	9	13-11	8	8	6-5	4-3	4-3	3-2	2	0-1	0-1	
Українська література	-	-	-	-	-	-	2-3	2-3	2	2	3	4	3	
Російська мова	0-2	3	4-5	1-3	5	6	3	3-4	2-3	2	2	0-1	-	
Російська література	-	-	-	-	-	-	3-2	3-2	2	2	2	3	3	
Математика	4	6	6-5	6	6	5-6	6	6	6	6	6	5-4	4	
Основи інформатики та обчислювальної техніки	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	
Історія	-	-	-	-	-	-	2	2	2	2-3	3	4	3	

¹⁰³⁴ ЦДАВО України, – ф. 166, оп. 17, спр. 36, арк. 1 – 6.

¹⁰³⁵ Березівська Л. Д. Реформи шкільної освіти в Україні у XX столітті : документи, матеріали і коментарі : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. : хрестоматія / Л. Д. Березівська : Ін-т педагогіки НАПН України. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – С. 341.

Продовження таблиці 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Основи Радянської держави і права	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Суспільствознавство	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Етика і психологія сімейного життя	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Ознайомлення з навколишнім середовищем	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Природознавство	-	-	1	-	1	2	1	-	-	-	-	-	-
Географія	-	-	-	-	-	-	-	2	3	2	2	2-1	-
Біологія	-	-	-	-	-	-	-	2	2	2	2	1	2-1
Фізика	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	3	4	4
Астрономія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Хімія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3-2	2	3
Креслення	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-
Іноземна мова	-	-	-	-	-	-	4	3	2	2	1	1	1
Образотворче мистецтво	2-1	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-
Музика	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-
Фізкультура	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Початкова військова підготовка	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Трудове навчання	2	2	2	1	1	1	2	2	2	2	2-3	3	4
Разом	20	24	26	24	25	27	32	33	33	34	35	35	36
Факультативні заняття	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	2	3	3
Трудова практика (днів)	-	-	-	-	-	-	10	10	10	16	-	20	-

Таблиця 5

З навчального плану середньої загальноосвітньої школи з російською мовою навчання на 1988/89 н. р. (перехідний)¹⁰³⁶

Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень по класах												
	1	2	3	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Російська мова	7	8	10	12	10	11	6-5	4	4-3	3-2	2	0-1	0-1
Російська література	-	-	-	-	-	-	3	3	2	2	3	4	3
Українська мова	-	3	3-4	-	3	3	3	3	2-3	2	2	0-1	-
Українська література	-	-	-	-	-	-	2	2	2	2	2	3	3

¹⁰³⁶ Березівська Л. Д. Реформи шкільної освіти в Україні у XX столітті : документи, матеріали і коментарі : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. : хрестоматія / Л. Д. Березівська : Ін-т педагогіки НАПН України. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – С. 342.

За даними таблиць, навчальний план середньої загальноосвітньої школи з російською мовою навчання на 1988/89 н. р. відрізнявся від попереднього (1973/74 н. р.) лише кількістю годин на вивчення мов і літератур.

Отже, досягненнями в освітній сфері національних меншин було навчання рідною мовою за єдиними навчальними планами, програмами, підручниками, що відповідало загальній структурі початкової й середньої школи. Разом із тим у 70 – 80-х рр. школи національних меншин функціонували там, де проживала найбільша етнічна група, поділялися за соціальною й національною ознаками та відрізнялися лише мовами навчання.

Результати проведеного дослідження свідчать, що загальнорадянська державна система освіти в УРСР діяла з 30-х років, особливо не змінюючись у контексті суспільно-політичних подій у розглядуваний період. На підґрунті аналізу навчальних програм, підручників, архівних джерел та історичної літератури можна зробити висновок, що етномовна політика позитивно вплинула на формування змісту освіти шкіл національних меншин, зокрема на диференціацію у викладанні таких предметів, як рідна мова та література, історія України.

У ході вивчення архівних матеріалів і документів, програм, навчальних планів та звітів шкіл визначено, що в досліджуваний період національним меншинам гарантувалися рівність здобуття знань, умінь і навичок, вільний розвиток національних мов і культур, задоволення їхніх потреб навчальною та методичною літературою. Необхідно зауважити й на тому, що становище національних меншин у державі, врахування їхніх інтересів у суспільному житті є одним із показників розвитку демократії, забезпечення прав людини.

Проведений науковий пошук не вичерпує всіх питань означеної проблеми. Перспективи подальшого дослідження пов'язані з поглибленим вивченням розвитку шкіл національних меншин у контексті диференціації загальної середньої освіти в УРСР (80 – 90-ті рр. XX ст.).

Список використаних джерел

1. Баликін І. І. Загальна характеристика національного складу населення Донбасу (1943-1982 рр.) / І. І. Баликін // Вісник Маріупольського держ. ун-ту. Серія: Історія. політологія. – Маріуполь. – 2013. – Вип. 7–8. – С. 14–22.
2. Баликін І. І. Національна політика радянської влади у мовному середовищі Донбасу (1943-1982 рр.) / І. І. Баликін // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк. – 2013. – № 3 (53). – С. 241-251.
3. Баликін І. І. Національний склад і соціальна структура населення Донбасу за основними національностями за переписами 1959, 1970 та 1979 рр. / І. І. Баликін // Музей. вісник. – Запоріжжя. – 2013. – № 13/2. – С. 7–13.
4. Баликін І. І. Національна політика радянської влади у системі шкільної освіти 1943-1982 рр. (на матеріалах Донецької області) / І. І. Баликін // Схід. – Донецьк. – 2014. – № 1 (127). – С. 113–119.
5. Баликін І. І. Національна політика у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК Комуністичної партії України (1943-1982 рр.) / І. І. Баликін // Істор. архів. – Миколаїв. – 2014. – Вип. 13. – С. 10–14.

6. Березівська Л. Д. Реформи шкільної освіти в Україні у XX столітті : документи, матеріали і коментарі : навч. посібник. для студ. вищ. навч. закладів. : хрестоматія / Л. Д. Березівська : Ін-т педагогіки НАПН України. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 384 с.
7. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : [монографія] / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
8. Березівська Л. Д. Державна політика в питанні диференціації організації та змісту шкільної освіти в Радянській Україні в період зародження демократичних змін (1985-1991) / Л. Д. Березівська // Педагогіка і психологія (Вісник НАПН України). – 2015. – №1 (86). – С. 70–78.
9. Березівська Л. Д. Державна політика царату щодо диференціації організації і змісту шкільної освіти / Л.Д. Березівська // Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.) : монографія / авт. : О.В. Сухомлинська, Н.П. Дічек, Л.Д. Березівська, Н.М. Гупан, Л.С. Бондар, Н.Б. Антоненко, Т.В. Філімонова, М.Я. Антоненко, Т.І. Куліш, С.М. Шевченко. – К. : Пед. думка, 2013. – 620 с.
10. Березівська Л. Д. Державна політика щодо диференціації організації та змісту шкільної освіти в Україні (кінець 30-х – перша половина 50-х рр. XX століття) / Л.Д. Березівська // Освіта та пед. наука. – 2013. – № 4 (159). – С.59–66.
11. Бугаєв С. Освіта національних меншин та народів: загальноукраїнський контекст / С.Бугаєв. – С. 1. – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : www.ciet.org.ua/docs/.../231-233_bugaev.d.
12. Борисенок Е. Феномен советской украинизации. 1920-1930-е годы. – М., 2006. – 256 с.
13. Вашуленко М.С. Рідна мова / М.С. Вашуленко // Почат. шк. –1985. – № 5. – С.45–52.
14. Відродження шкіл національних меншин на Україні (із фондів музею) / За ред. А.І. Кирпач, В.В. Тригубенко, І.Г. Ліханова. – К. : Пед. музей України. Крижопіль друк, 1993. – 30 с.
15. Гомоннай В.В. Вирішення школою завдань по формуванню соціалістичного типу особистості школяра / В.В. Гомоннай // Нар. освіта Радянського Закарпаття. – К.; Ужгород: Рад. шк., 1988. –168 с.
16. Європейська Хартія місцевого самоврядування та розвиток місцевої регіональної демократії в Україні: наук.–практ. посібник / упоряд. О.В. Бейко, А.К. Гук, В.М. Князєв; За ред. М.О. Пухтинського, В.В. Толканова. – К. : Крамар, 2003. – 70.
17. Заслуженюк В.С. Основа ідейного гартування юні / В.С. Заслуженюк // Почат. шк. – № 1. – 72. – С.4-5.
18. Івашина Г.З. Народжений великим жовтнем (50 років «Кодексу законів про народну освіту УРСР») / Г.З. Івашина // Почат. шк. – № 11. – 72. – С.2–.
19. Концепція середньої загальноосвітньої національної школи України. (Розроблена МНО УРСР та НДІ педагогіки УРСР). – Почат. шк. –1990. –№ 11. – С.35–40.

20. Кульчицький С.В., Гриневич В.А., Даниленко В.М., Лисенко О.С. Україна і Росія в історичній ретроспективі: в 3 т. Т.2 : Радянський проект для України. – К., 2004. – 530с.;
21. Лизанчук Василь. Кати знушаються над нами, а правда наша п'яна спить / Василь Лизанчук // Навічно кували кайдани: Факти, документи, комент. Про русифікацію в Україні. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995. – 415 с.
22. Майстренко И. национальная політика КПРС в ее историческом развитии / И. Майстренко. – Muenchen : [б. и.], 1978. – 224 с. 3.
23. Маланчук В. Е. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР / В. Е. Маланчук– М. : [б. и.], 1972. – 294 с. 11.
24. Матеріали XXIV з'їзд КПРС. – К. : Політвидав України, 1971. – С.228.
25. Навчальні плани середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл УРСР на 1972/73 н.р. // Зб. наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. – 1972. – № 6. – С.5–23.
26. Навчальні плани середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл УРСР на 1974/75 н.р. // Зб. наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. – 1974. – № 5. – С.3–9.
27. Навчальні плани середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл УРСР на 1975/76 н.р. // Зб. наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. – 1975. – № 6. – С.3–13.
28. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл УРСР на 1984/85 н.р. // Зб. наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. – 1984. - № 9. – С.3–26.
29. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл УРСР на 1988/89 н.р. // Зб. наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. – 1988. - № 10. – С.3–14, 8–9.
30. Куличенко М. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития / М. Куличенко. – М. : Мысль, 1972. –564 с. 4.
31. Постанова Пленуму ЦК КПРС про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи. – Почат. шк. – № 5. – 84. – С.12.
32. Про Статут середньої загальноосвітньої школи // Зб. Наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. – 1970. – № 22. – С.3–19.
33. Рафальський О.О. Національні меншини України у XX ст. : Історіографічний нарис / О.О. Рафальський. – К., 2000. – 446 с.
34. Римаренко Ю.І. Національний розвій України: проблеми і перспективи / Ю.І. Римаренко. – К. : Юрінком. – 1995. – 272 с.
35. Серпневі наради вчителів. – Почат. шк. –1971. – № 8. – С.3.
36. Сухомлинська О.В. Переднє слово // Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.) : монографія / авт. : О.В. Сухомлинська, Н.П. Дічек, Л.Д. Березівська, Н.М. Гупан, Л.С. Бондар, Н.Б. Антонєць, Т.В. Філімонова, М.Я. Антонєць, Т.І. Куліш, С.М. Шевченко. – К. : Пед. думка, 2013. – 620 с.
37. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.15. – Спр.8149. – Арк. 49.

38. ЦДАВО України. – Ф.166. – ЦК Компартії України, Рада Міністрів УРСР «Про попередні підсумки роботи загальноосвітніх шкіл УРСР у 1971/72 н. р. (20 липня 1972 р.)». Оп.15. – Спр. 8162. – Арк.115-198 (116).

39. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Навчальні плани середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл УРСР на 1971/72 н. р. – Оп.15. – Спр.8250. – Арк. 60.

40. ЦДАВО України. – Ф. 166. – ЦК Компартії України «Пропозиції про поліпшення вивчення російської і української мов у школах Української РСР (26 лютого 1974 р.)». – Оп.15. – Спр.8677. – Арк. 160 (121-126).

41. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.9250. – Арк.109.

42. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.9251. – Арк. 38.

43. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп.17. – Спр.36. – Арк. 1–6.

44. Ярошенко О.Г. Диференціація навчання / О.Г. Ярошенко // Енциклопедія освіти / АПН України ; гол. ред. В.Г. Кремінь. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

3.3. Підходи до організації педагогічного процесу в початковій школі УРСР (Л. С. Бондар)

3.3.1. Диференціація змісту початкової освіти в УРСР (40 – 80-ті рр. XX ст.)

Сучасний стан розвитку суспільства в Україні характеризується змінами, що визначили основні напрями реформування шкільної освіти. З посиленням інноваційних процесів актуалізується проблема забезпечення загальноосвітньої підготовки учнів у школі першого ступеня. Основою реалізації мети початкової освіти визнано її зміст, який ґрунтується на теоретичних положеннях і підтверджується практичною діяльністю. Враховуючи те, що зміст освіти реалізується через навчальні предмети (мова, математика, природознавство тощо), закономірно постає питання про диференційований підхід до нього. «Диференційований підхід до визначення змісту освіти, – наголошує О. Савченко, – має бути обов'язковим принципом функціонування початкової школи»¹⁰³⁷.

Розбудова освітньої галузі в Україні супроводжується кардинальними змінами в змісті навчання і виховання. Ці перетворення актуалізують потребу переосмислити досвід минулого, адже пошук нового завжди передбачає опору на його позитивні надбання. XX ст. залишило нам безліч реалізованих і нереалізованих ідей, зокрема це стосується періоду 40 – 80-х рр..

У цей період система початкової освіти України зазнала істотних зрушень, передусім у початковій ланці. І це зрозуміло, бо молодший шкільний вік дитини є найважливішим у її розвитку. Змінюється статус дошкільника – він стає школярем, адже актуалізується проблема посилення мотивації дитини до нового виду діяльності – навчання. У розглядуваний історичний період було оновлено зміст освіти й засоби навчання, мету й завдання предметів, що вивчалися в початковій

¹⁰³⁷ Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти : підручн. / О. Я. Савченко. – К. : Грамота, 2012. – С. 65.